

Tartu Ülikool

Sotsiaal- ja haridusteaduskond

Ühiskonnateaduste instituut

Kommunikatsioonijuhtimise eriala

Jarmo Seljamaa

**Refleksiivsuse otsingul: teoreetilis-metodoloogiline analüüs
„Mina.Maailm.Meedia“ põhjal**

Magistritöö

Juhendaja: Maie Kiisel, PhD

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	3
1. Peamised mõisted ja autorid	6
1.1. Peamised autorid	6
1.2. Mõisted	8
2. Ühiskonna muutumisega indiviidile kaasnevad väljakutsed	11
2.1. Hilismodernsus ja surve refleksiivsuse suunas	11
2.2. Morfostaas ja morfogenees.....	16
3. Refleksiivsuse käsitlused	20
3.1. Archeri refleksiivsuslaadide uuring	24
3.1.1. Kommunikatiivne refleksiivsus	27
3.1.2. Autonoomne refleksiivsus	28
3.1.3. Metarefleksiivsus.....	29
3.1.4. Killustunud refleksiivsus	31
3.2. Refleksiivsus kui põlvkondlik väljakutse	32
4. Uurimisküsimused, -materjal ja metoodika.....	35
4.1. Uurimismaterjal.....	36
4.2. Uurimisküsimused.....	37
4.3. Metoodika.....	38
4.3.1. Sotsiaalse sidustatuse klastrid	40
4.3.2. Archeri refleksiivsuslaadide klastrid.....	41

5. Analüüs	45
5.1. Refleksiivsus ja sotsio-demograafilised tunnused.....	45
5.1.1. Sotsiaalse sidustatuse klastrite sotsio-demograafiline profiil	46
5.1.2. Archeri refleksiivsusaadide klastrite sotsio-demograafiline profiil.....	50
5.2. Põlvkondlikud muutused ja ühiskondlikud mõjutused.....	53
5.3. Sotsiaalne sidustatus ja refleksiivsusaadid.....	56
5.4. Sotsiaalse sidustatuse ja refleksiivsusaadide klastrite iseloomustus	57
5.4.1. Muutuste tajumine, ootused tulevikule	59
5.4.2. Ellusuhtumine.....	60
5.4.3. Elupraktikad.....	62
5.4.4. Meediatarbimine.....	63
5.4.5. Ajakasutus, ajakorralduse strateegiad.....	64
5.4.6. Elu mõjutanud sündmused.....	66
Diskussioon	68
Kokkuvõte	73
Summary.....	78
Kasutatud kirjandus.....	80
Lisa 1	83
Lisa 2.....	87
Lisa 3	91
Lisa 4.....	93

Sissejuhatus

Tänapäeva hilismodernne ühiskond seab inimesed silmitsi üha uute tingimuste, võimaluste, nõudmiste, piirangute ja vahenditega. Tänu ühiskonna pidevalt jätkuvalle moderniseerumisele, progresseerub ka selle keerukus – sellist arengut on nimetatud morfogeneesiks (Archer, 2000, 2012; Luhmann, 2009). See kiiresti muutuv maailm, hoogne areng ja pidev teisenemine asetab inimesed erinevatesse situatsioonilistesse loogikatesse, mis suunab indiviide mõtestama lisaks isiklikele tegevuslikele valikutele ühiskonna struktuurides ka ühiskonna muutumist ennast. Oluline pole mitte ainult oskus end muutunud kontekstis õigesti raamistada, vaid oskus mõelda ette, millised on need valikud, praktikad või skeemid, mis aitavad ka homme edukalt hakkama saada. Näiteks hiljutine globaalne finantskriis sundis paljud inimesed tegema radikaalseid muudatusi oma harjumuspärasesse eluviisi, mis seni oli baseerunud suuresti laenurahal. Majanduskriis sai alguse meist väga kaugel, aga mõjutas palkade kärpimise või töökoha kaotuse läbi väga lähedalt (algul isegi tundus, et see ei puudutagi meid – meenutame peaministri kurioosset hüüatust: „Kui see on kriis ja krahh ...“ (Valitsuse..., 2008)).

Need küsimused toovad areenile struktuuri ja agentsuse vahelised seosed: kas üha keerukamaks muutuvat sotsiaalset reaalsust kujundavad individid või tingib sotsiaalse reaalsuse muutumine individidele tingimuslikult sellega kaasa tulemise. Muutuv ühiskond esitab inimestele toimimiseks pidevalt väljakutseid, kuid nende vastuvõtmist on võimalik tajuda nii riski kui võimalusena ning sõltuvalt sotsiaalsest võimekusest (agentsusest) toimub nõ tahtmatu kõrvalmõjuna taas ühiskonna transformatsioon.

Sõltuvalt sotsiaalsest kontekstist on inimeste strateegiad muutuva ühiskonnaga hakkama saamiseks erinevad. Morfogeneesi, millel põhineb minu töö vaade ühiskonna

transformatsioonile, üheks tunnuseks on kontekstiline ühitamatus: sotsialiseerumine sünnijärgses keskkonnas aitab üha vähem valmistuda tööalasteks ja elustiili valikuteks, kuna selliseid valikuid ei olnud eelmise generatsiooni jaoks olemas – näiteks ametid, mis on seotud aktsiaturgude või infotehnoloogia valdkonnaga (Archer, 2012: 82). Tänapäeva tööturul edukaks toime tulemiseks ei ole enam mõistlik ootus õppida amet kogu eluks, välja arvatud ehk vaid mõnes sügavalt traditsiooniliselt institutsionaliseeritud valdkonnas nagu arstiteadus. Kuid isegi viimase puhul on võimalused edukaks hakkama saamiseks teisenenud: valik tuleb teha näiteks selle vahel, kas töötada arstina Eestis või minna Soome, kus arstid on märksa kõrgemalt tasustatud; sealt edasi on küsimus, kas töötada osalise koormusega Soomes ja elada Eestis või kolida päriks Soome. Või tuleks vaadata Rootsi ja Norra poole, kus palgad on veel kõrgemad? Siinsed kohalikud maakonnahaiglad on aga samal ajal hädas arstide puudusega ning võtavad omakorda tööle arste Venemaalt ja Ukrainast.

Kuigi morfogenees on globaalne nähtus (osaliselt tulenedeski isikliku ja ühiskondliku sfääri globaliseerumisest), on ilmne, et selle avaldumine on eri paigus erinev ning sellel on mitmesuguseid lokaalseid komponente ja tegureid. Eesti oli Nõukogude Liidu osana industrialiseerumise ja moderniseerumise teel Lääne-Euroopaga võrreldes erinevatel harudel. Pärast Nõukogude Liidu kollapsit toimus suur ühiskondlik katkestus (see ei ole mõistagi ainuomane Eestile, vaid kogu endisele idablokile – siiski igal pool oma iseärasustega sõltuvalt ajaloolisest taustast, kultuurilisest kontekstist, lähimatest naaberriikidest jne). Nõukogude ühiskonna institutsioonid lakkasid olemast või muutusid düsfunktsionaalseteks (nt ei saanud inimesed üleminekuperioodil vahel kuude kaupa palka), kadus seni kindlustunnet pakkunud sotsiaalne kontekst – riiklik „turvavõrk“, mis tegi inimese eest pea kõik otsused hällist hauani, elamispindade korraldamisest kuni kollektiviseeritud töötamiseni ühise suure sotsialistliku eesmärgi nimel.

Taasiseseisvumisega toimus väga kiire ümberorienteerumine ettekujutusele läänelikust ühiskonnakorraldusest. Inimesed pidid hakkama otsustama ise enese eest, maksma teenuste ja kaupade eest turuhinda, orienteeruma uutele eeskujudele, samas puudus adekvaatne taustsüsteem, millele toetuda. Hoolimata sellest, et mahajäämus oli paljudes valdkondades suur, mis takistas taasiseseisvumise järel ühilduvust Lääne modernsusega, jäeti

siirdeperioodil kohati etappe vahele. Seetõttu on meie nõ kohalik modernsus omanäoline, tähendades eelduslikult seda, et mingid protsessid on läänemaailmaga võrreldes nihkes, kiiremad ja seeläbi ka paremini mõõdetavad.

Katrin Mattusch on leidnud, et kolmest Balti riigist on Eesti kõige vähem seotud traditsioonidega ning kõige tugevamini seotud kapitalismi põhimõtetega, mida selgitatakse religioosse ja kultuurilise tausta ning Weberi protestantliku eetika ideestikuga (Mattusch, 1997: 87, Norkus, 2007: 29 kaudu). Kuid mulle tundub, et ehkki see taust aitab üleminekuperioodil inimestel kujundada strateegiaid muutustega kohanemiseks, võib uus põlvkond, kes on kogu või suurema osa oma teadlikust elust elanud vabas Eestis, oma suhet ühiskonnaga teisiti mõtestada.

Minu magistritöö eesmärk on mõtestada teoreetiliselt indiviidi roll ühiskondlikes muutustes ja reaktsioon sellele, näiteks muutused indiviidi toimimises ja tegude tõlgendustes. Lisaks teoreetilisele käsitlemisele on minu eesmärk leida nende teoreetiliste eelduste põhjal metoodika ühiskondlike muutuste uurimiseks ning vaadelda, kas see metoodika aitab pakkuda teooriat toetavaid empiirilisi andmeid ja uusi tõlgendusi teoreetilise diskussiooni rikastamiseks.

Esimeses peatükis annan ülevaate peamistest töös käsitletavatest mõistetest ja autoritest. Järgnevalt kahest teoreetilisest peatükist esimeses vaatlen morfogeneesi ning selle seoseid ja mõju refleksioonile, teises kirjeldan refleksivsuse erinevaid käsitusi. Seejärel tutvustan uurimisküsimusi, -materjali ja valitud metoodikat, millega püüan rakendada seda teoreetilist ideestikku empiirilistele andmetele ning otsida refleksivsuse laade kirjeldavaid tunnuseid uuringu „Mina.Maailm.Meedia“ andmestikust (Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi 15-74-aastaseid Eesti elanikke hõlmav kordusuuring, mida viiakse alates 2002. aastast läbi igal kolmandal aastal ning mille viimase etapi andmed on 2014. aastast). Viies peatükk koosneb uuringutulemuste analüütilisest ülevaatest ning viimases, diskussioonipeatükis püüan uuringukogemust mõtestada lähtekohaks olnud teoreetilise baasi valguses.

1. Peamised mõisted ja autorid

Selles peatükis tutvustan lühidalt peamiseid autoreid, kelle struktuuri-agentsuse suhete ja refleksiooni käsitlustele oma töö olen üles ehitanud. Keskelt vaatlen Anthony Giddensi ja Margaret Archeri käsitlusi, kuid toon põgusalt sisse ka teisi suhestuvaid autoreid, samuti käsitlen autoritele tehtud kriitikat. Peatüki teises alajaotuses kirjutan lahti põhilised teemaga haakuvad mõisted ning täpsustan oma lähenemist neile.

1.1. Peamised autorid

Anthony Giddens (1989, 1991) lõi strukturatsiooniteooria, mis analüüsib struktuuri ja agentsust. Teda peetakse üheks tähtsaimaks kaasaegse sotsioloogia teoreetikuks, kes on tegelenud modernsuse, globaliseerumise, ja poliitika küsimustega ning on vaadelnud modernsuse mõju sotsiaalsele ja isiklikule elule (nn individualiseerumise tees – inimese vabadus kujundada oma elustiili ja biograafiat). Giddensi strukturatsiooniteooria juures on oluline agentsuse ja struktuuri duaalsus: struktuurid ei esine iseseisvalt, vaid individid loovad seda läbi oma agentsuse, kuid et struktuur on alati ühtaegu piirav ja võimaldav, kujundab ta omakorda ka agentsust. Giddensi järgi konstrueerivad individid nii iseend kui oma institutsionaalse konteksti refleksiiivselt – see tähendab „sidusa, kuid siiski pidevalt redigeeritava biograafilise narratiivi alal hoidmist“ (Giddens, 1991: 5).

Giddensit on kritiseeritud refleksiiivsuse ja sotsiaalse muutuse kattuvuse pärast tema käsitluses – refleksiivus sisaldab eelduslikult muutust (Caetano, 2014: 100). Samas ei pruugi teatud küsimuse üle reflekteerimine viia indiviide selles osas midagi ette võtma või seda muutma, olgu see siis mikrotasandil (tean, et suitsetamine on kahjulik, aga ei jäta

suitsetamist maha), mesotasandil (kohalik omavalitsus muutis kodutänava ühesuunaliseks, mis teeb mu elu ebamugavamaks, kuid ma ei algata kodanikuliikumist selle vastu) või makrotasandil (näen muret tekitavat dokfilmi plastireostusest ookeanides, kuid ei asu vähendama plasti kasutamist koduses majapidamises). Giddensi teooria olulisus peitub eelkõige refleksiivsuse asetamises sotsiaalsete protsesside keskmesse (nii põhjuse kui tulemusena) ning teoreetiliste instrumentide loomises, mis võimaldavad käsitleda süsteemsete muutuste sügavat mõju individuaalsele kogemusele (ibid: 103).

Margaret S. Archer (2000, 2003, 2012) on tänapäeva kriitilise realismi üks mõjukamaid teoreetikuid, kes on uurinud põhjalikult refleksiivsuse rolli struktuuri ja agentsuse vahelistes suhetes, eelkõige refleksiivsuse kasutamist sisekõne näol. Ta on Giddensi strukturaaltsiooni-teooria suhtes kriitiline osas, mis puudutab struktuuri ja agentsuse lahutamatu põimumist, leides, et nende rolli sotsiaalse korra kujundamisel ja ümberkujundamisel tuleks analüütiliselt vaadelda eraldiseisvana. Seda seetõttu, et struktuur ja agentsus on eri tüüpi nähtused, millel on erinevad omadused ja mõjud, hoolimata asjaolust, et nad on vajalikud mõlema kujunemiseks, kestmiseks ja arenemiseks. Archer on kriitiline ka Giddensi struktuuri dualsuse teooria suhtes, kuna see ei paku ühiskonna praktiliseks uurimiseks välja uurimismetoodikat (2000: 307).

Archerit ennast kritiseeritakse liigse rõhu asetamises agentsusele, mis tuleneb fokuseeritusest refleksiivsele sisekaalutlusele ning mis asetab sotsiaalsed struktuurid tegutsemise kujundajana seetõttu sekundaarsesse rolli (Caetano, 2015: 63). Üks oluline indiviidi agentsuse faktor Archeri teoorias on isiklik mure, huvi või eluprojekt (ingl. k *personal concern* või *life project*). Atkinson (2014, Caetano, 2015: 66 kaudu) on leidnud, et Archer jätab nende eluprojektide käsitlemise juures kaalumata võimaluse, et need võivad olla toodetud mitte ainult sisemise refleksiivsuse, vaid sotsiaalse konteksti poolt. Archer jätab seega tähelepanuta, et indiviid võib olla kõrge refleksiivsusega teatud sotsiaalsetes situatsioonides, kuid olla tugevalt juhitud struktuursetest piirangutest teistes (Caetano, 2015: 68).

Ulrich Beck (2005) uuris moderniseerumist kui kaasaegsete ühiskondlike probleemide (eriti ökoloogiliste probleemide) kujundajana, samuti individualiseerumist ja globaliseerumist. Tema loodud on riskiühiskonna kontseptsioon, mis märgib üha moderniseeruva ühiskonna koospüsimumist ümber sotsiaalselt konstrueeritud riskide. Koos **Anthony Giddensi** ja **Scott**

Lashiga (Beck et al, 1994) on Beck põhjalikult käsitlenud refleksiivse moderniseerumise ideed, mis kirjeldab industriaalühiskonna jätkuvast moderniseerumisest tulenevat modernsuse radikaliseerumist. Archer distantseerib end refleksiivse moderniseerumise nullsumma lähenemisest, mis eeldab kasvava agentsuse korral struktuuri vähenemist ja vastupidi, kuid ta nõustub Becki, Giddensi ja Lashi kirjeldatud sotsiaalse restruktureerimise protsessiga, mis liigub struktuuri nõrgenemise poole. Becki, Giddensi ja Lashi järgi domineerib hilismodernsuses jõustatud agentsus struktuuri üle (traditsioonilises ühiskonnas oli see vastupidi), samas on mitmed uurijad (Atkinson, 2010; Bennett et al, 2009; Devine et al 2005; Savage, 2000; Skeggs, 2004, Caetano, 2015: 101 kaudu) kritiseerinud sellist lähenemist sotsiaalsele muutusele ning leidnud, et sotsiaalsed struktuurid on küll muutunud, kuid individuaalsele kogemusele avaldavad struktuurid nagu sotsiaalne klass endiselt mõju, ehkki see mõju võib olla teist laadi.

Niklas Luhmann (2009) lõi 20. sajandi teise poole ühe julgema ühiskonnakäsitluse, mille järgi on kogu sotsiaalne kord tingitud autopoieetilisest kommunikatsioonisüsteemist, mille loomist pole indiviid võimeline omalt poolt kontrollima, tal on vaid võimalus selle loogikasse lülituda. Tema nägemuses on ühiskond enesele viitav süsteem, mis kultiveerib seda läbi enesevaatluse ja enesekirjeldamise.

1.2. Mõisted

Valitud uurimisvaldkonna käsitlemiseks tuleb kasutada mitmeid keerukaid ja võõrsõnalisi termineid, millel puuduvad head tõlkevasted ning mida ka inglise keeles sisustatakse autorite poolt sageli erinevalt. Alljärgnevalt annan edasise lugemise lihtsustamiseks ning analüüsi paremaks mõistmiseks ülevaate sellest, mida mina selle töö kontekstis nende mõistete all silmas pean.

Hilismodernsuse mõiste, mida ma oma töös läbivalt kasutan, kirjeldab tänapäeva arenenud globaalset ühiskonda pidevalt ja jätkuvalt moderniseeruvana. Ma ei kasuta sünonüümina mõistet „postmodernsus“, kuivõrd see viitab käsitlusele, kus modernsus mingil hetkel lõppes ja asendus uue ühiskonnakorraldusega. Levinum on teoreetiline lähtekoht, kus

modernsusele ei ole järgnenud uut ajastut, vaid modernse ühiskonna moderniseerumine toimub jätkuvalt. Teoreetikute poolt on selles kontekstis kasutatud näiteks mõisteid „teine modernsus“ või „riskiühiskond“ (Ulrich Beck), „radikaalne modernsus“ või „kõrg-modernsus“ (Anthony Giddens), „refleksiivne modernsus“ (U. Beck, A. Giddens, S. Lash), „voolav modernsus“ (Zygmunt Bauman) ja „võrguühiskond“ (Manuel Castells).

Refleksiivsus on mõiste, mida kasutatakse autorite poolt väga erinevates tähendustes. Ühiskonnateoreetiliste käsitlete fookusesse tõusis refleksiivsus seoses struktuuri ja agentsuse vahekorra teoreetiliste debattide keskmesse tõusmisega (Anthony Giddens, Pierre Bourdieu). Refleksiivsus on oluline komponent nende kahe ühenduvuses, aga milles see võib väljenduda, on arutelu koht. On uurijaid, kes leiavad selle indiviidi vaimses tegevuses (inimene mõtleb elu üle järele), on neid, kes leiavad selle praktilises teos, millega kaasneb mõtestus (otsustamine, järeldus – Ulrich Beck), neid, kes väidavad, et see on hoopis teatud viis (tüüp), kuidas sooritada nii vaimseid kui praktilisi harjutusi (nt Weberi instrumentaalne ratsionaalsus), on neid, kes leiavad, et see on protsess (tehtud valikutest sündivad piirangud ja võimalused, bekkilik iseenese biograafia refleksiivne ülesehitamine). Ühed autorid vaatlevad refleksiivsust inimese, teised süsteemi omadusena. Agendi ja struktuuri küsimus omakorda ajendab küsima, mis siis tingib või juhib refleksiooni – kas inimese enda vaimne võimekus (Archer), sotsiaalselt etteantud ühiselu reeglistik (Giddens), indiviidi tegutsemiskeskond ja tema ressursid selles (Bourdieu) või hoopis süsteem indiviidi tahtest sõltumatult (Luhmann). Oma töös kasutan ma refleksiivsust tähenduses, kus see on indiviidide vahetegemise võime regulaarne praktiseerimine, mille läbi nad käsitlevad end sotsiaalse konteksti suhtes ja sotsiaalset konteksti enese suhtes. See on eneseleviitav akt ja sellest tulenev kohandumine.

Agentsus ehk tegusus või toimimisvõime (i.k. *agency*) tähistab indiviidi võimet sotsiaalsetes tingimustes „teisiti toimida“, sh inimese võimekust sekkuda või hoiduda sekkumast. Agentsus võib kaasa tuua nii teadlikke ja ettekavatsetud kui ka ettekavatsemata tagajärjesid. Samaselt refleksiivsuse mõistele võib ka agentsust kui toimimisvõimet mõtestada erinevates suhetes ühiskonna struktuuriga – nt kas agentsus on inimese omadus või vajab ta ka struktuuri (kui kõrge agentsusega ärimees satub üksikule saarele, kas tema agentsus säilib?).

Morfogenees tähistab hilismodernse ühiskonna üha kiirenevat komplekssemaks muutumist. Morfogenees on seotud hilismodernsuse käsitlusega, kuivõrd see tähistab ühiskonna sotsiaalsete struktuuride üha keerukamaks vormumist ja mitmekesistumist läbi pideva moderniseerumisprotsessi. Institutsioonid ja sotsiaalne kord teisenevad ja transformeeruvad, põhjustades seeläbi indiviididele kontekstiliselt ühitamatuse kogemist (vajadus leida uusi lahendusi, kuna varasem kontekst ei ole enam kohaldatav). Termin „morfogenees“ on ühiskonnateoreetilistes käsitluses algselt sisustanud Margaret Archer, kelle vaates vastandub see refleksiivse moderniseerumise ideestikule. Tema hinnangul suunavad indiviide refleksiivsusele morfogeneesi muutunud struktuursed ja kultuurilised tingimused, mitte ei ole laiendatud individuaalne refleksiivsus vastus Becki institutsionaliseeritud individualismi tõttu kahanenud struktuuridele (Archer, 2012: 32). See tähendab, et Archeri vaates avaldavad muutused sotsiaalses ja kultuurilises struktuuris tugevat mõju teatud tüüpi refleksiivsuse esiletõusule, kuivõrd nad suurendavad kõrvalekaldeid *status quo*’st. Ta leiab, et morfogeneetilist ühiskonda ei ole veel olemas, kuid see on sündimas (ibid: 296).

Morfostaas tähistab hilismodernsusele eelnenud ühiskonnastruktuuridele omast enese säilitamist ja taastootmist, mis võimaldasid indiviididel kogeda kontekstiliselt järjepidevust (võimalus toetuda olemasolevale ja olnule). Morfostaas vastandub morfogeneesile. Need protsessid moodustavad kontiinumi, sest morfostaas regenereerib iseend, kuid morfogenees on suunatud pidevale arengule ja muutumisele. Morfogenees püüab struktuuri vabastada (kuid see ei kao ära, vaid teiseneb), samas kui morfostaas kontrollib struktuuri. Nad eksisteerivad tänases ühiskonnas paralleelselt.

2. Ühiskonna muutumisega indiviidile kaasnevad väljakutsed

Järgmistes alapeatükkides käsitlen hilismodernsuse ja refleksiivsuse suhteid, pidevalt moderniseeruva ühiskonna mõju struktuurile ja agentsusele ning püüan selgitada morfogeneesi ja morfostaasi olemust.

2.1. Hilismodernsus ja surve refleksiivsuse suunas

Hilismodernsus on jätkuv, evolutsiooniline protsess, kus ühest arenguetapist teise liikumine ei tähenda täielikku ümbersündi, üleminekut ega varasema kadumist, vaid tegu on pidevalt toimuva arengu ja muundumisega. See areng tingib sotsiaalse konteksti muutumise indiviidi jaoks – muutuvad igapäevased elukorralduslikud küsimused (näiteks toodete ülemäärase pakendamise tõttu tekib olmejäätmekoguse rohkem, samas muudetakse prügi sorteerimine kohustuslikuks), omavaheline suhtlus (tänu mobiiltelefonile peavad inimesed olema eelduslikult kättesaadavad sõltumata asukohast), tööturg (aastakümnete eest omandatud amet on muutunud kasutuks, puuduvad CV koostamise ja töövestlusel enese presenteerimise oskused) jpm.

Seega esitab hilismodernne, üha komplekssemaks muutuv ühiskond, milles elame, uusi ja teistsuguseid väljakutseid indiviididele, kes peavad muutavas ühiskonnas toimimiseks rakendama uusi strateegiaid. Näiteks muudavad nutiseadmed inimeste töösooni ruumilist ja ajalist mõõdet. Nutiseadmete abil saab e-kirjadele vastata või koosolekuid kokku kutsuda mistahes kohas ja ajahetkel: teel tööle, õhtul kodus diivanil „lõõgastudes“ või kaupluse kassajärjekorras seistes. Ehkki töökoht kui struktuur on alles ning tööandja ei nõua kodus

töötamist, on paljude kontori-inimeste töökoht liikunud internetti ning tekitanud nn laiendatud tööpäeva. Tõenäoliselt on need inimesed otsustanud hoida end väljaspool tööaega e-kirjadega kursis seetõttu, et see annab neile eelise ühiskonnas toimimiseks – nad on tööalaselt tulemuslikumad, mistõttu on nende töökoha püsimine või karjääri edenemine tõenäolisem.

Refleksiivsus on hilismodernse ühiskonna mõtestamise üks võtmetegureid. Beck, Giddens ja Lash (1994: 177) on seisukohal, et hilismodernsuses on indiviidid struktuurist vähem sõltuvad kui kunagi varem, õigemini peavad nad struktuuri (või „traditsioonid“, nagu Giddens seda käsitleb) ümber defineerima, mis tähendab, et isiklik refleksiivsus on indiviidi elukaare kujundamisel üha suurema tähtsusega. Archer (2012: 3-4) ei nõustu sellega, väites, et refleksiivsuse (ning selle praktikate ehk sisekõne erinevate laadide) järjest olulisemaks muutumine on otseselt seotud kultuuriliste ja sotsiaalsete süsteemide muutuste võimendumisega ehk morfogeneesi kiirenemisega, mitte niivõrd struktuuri tähtsuse vähenemisega. Et sellist destruktureerimist pole toimunud, näitas 2007. aasta panganduskriis, mille mõju teistele sotsiaalsetele institutsioonidele muutis nendega seotud struktuurid, omavahelised seosed ja kausaalsed mõjud piisavalt nähtavaks, et selles veenduda.

Siinkohal võib polemiseerida, kas hilismodernses ühiskonnas üldse on struktuuri vähenemine võimalik. Luhmanni (2009) käsitluses saab sotsiaalne süsteem end varustada vaid uute vaatlustega oma tegutsemiskeskkonnast. See on süsteemi õppimise viis, mis viib vaid kompleksuse kasvuni (tugevnemiseni), mitte selle tasalülitamiseni. Mida „voolavam“ on sotsiaalne reaalsus, seda komplekssemaks muutub ühiskonna organisatsioon (pidev innovatsioon, arvutustehnika võimsuse kasv jms). Üheltpoolt ei saa organisatsioon toimida ilma tagasisideta, teisalt ei saa indiviidid hakkama ilma viitemehhanismideta. Liiga suureks paisunud ja keeruliseks muutunud reeglistik hakkab pidurdama inimese agentsust – nad tunnevad, et see piirab nende valikuvabadust ja loovust, nad tahaksid „teha teisiti“.

Nii leiabki kaasaja ühiskonnast järjest enam näiteid, kus indiviididel tarbijate või kodanikena on üha rohkem võimalusi struktuursetest „piduritest“ mööda minna – teenused nagu Uber, Airbnb või ühisrahastusplatvormid (*crowdfunding*) toimivad inimeselt inimesele. Uber pakub nutiplatvormi transporditeenuse osutamiseks ja Airbnb võimaldab rentida lühiajaliselt elamispidu. Mõlemad funktsioneerivad tarbija jaoks sisuliselt kui tavapärane taksoteenus

(Uber) või majutusteenus (Airbnb), kuid need innovaatilised platvormid lähevad mööda mistahes riiklikust regulatsioonist, mida kohaldatakse vastavalt reisijateveole või majutusele. Samuti põikab ühisrahastus kõrvale riiklikust regulatsioonist, mis puudutab seda, kes ja mis tingimustel võib investeringuid teha.

Ulrich Beck (1994) leiab, et ühiskonna moderniseerumine sunnib indiviide end vabastama institutsioonide normatiivsetest ootustest ning asuma neid struktuure refleksiivselt monitoorima, samuti asuma enesemonitooringule nende endi identiteedi konstrueerimisel (ibid: 200). Kui Scott Lashi sõnul tähendas lihtne moderniseerumine alistamist, allutamist (*subjugation*), siis hiline (refleksiivne) moderniseerumine hõlmab endas subjektide võimestamist (*empowerment*) (ibid: 113). Sellest võib tuletada, et Lashi vaates näevad individid, kes teadvustavad riske, neis pigem võimalusi.

Becki, Giddensi ja Lashi moderniseerumise põhitees ütleb, et mida rohkem ühiskond moderniseerub, seda rohkem omandavad toimijad (*agents*) ehk subjektid võime reflekteerida oma eksistentsi sotsiaalseid tingimusi ning neid seeläbi muuta (ibid: 174). Nad ei pea samas silmas, et eksistentsi tingimuste muutmine toimuks väljaspool sotsiaalsete struktuuride võimalusi. Ühiskond on keeruline süsteem ja keegi ei saa luua supikatla ühes otsas oma *status quo'd*, küll aga saab ta lükata käima muutusi, mis võivad nendeni teisel kujul tagasi tulla.

Refleksiivse moderniseerumise käsitus on mõneti vastuoluline. Ühest küljest kirjeldab see indiviidi suuremat võimekust sotsiaalset konteksti mõjutada ja muuta, mis väljendab isikliku tahte domineerivat rolli. Samal ajal viitavad autorid refleksiivsusele kui sunduslikule aktile: modernsed institutsioonid ja teisenevad sotsiaalsed tingimused sunnivad indiviide refleksiivsusele, et selles uues kontekstis kohanduda ja hakkama saada. Need on kaks vastandlikku põhjus-tagajärg või subjekt-objekt suhet, mida püüavad selgitada Giddensi struktuuri duaalsuse põhiteesid: miks individid ei näe refleksiivsuses sundust, vaid võimalust ja isiklikku valikut. Praktiline tegevus ja selle tähendus võivad olla eri osapooltele eri süsteemides eri tähendusega – mis on teadlasele probleem ja risk, võib olla lihtinimesele nauding ja võimalus, (nt kiirtoit).

Giddensi (1989) järgi on struktuur ühtaegu nii vahend kui tagajärg – indiviid kujundab läbi agentsuse ühiskondlikke struktuure ning struktuur omakorda teeb võimalikuks indiviidi agentsuse. Agentsus ehk indiviidi võime ühiskonnas toimida on seega määratuse ja vabatahtlikkuse vahepeal. Strukturatsioon tähendab Giddensi järgi tingimusi, mis juhivad struktuuride jätkuvust või teisenemist ning seeläbi ka sotsiaalsete süsteemide reproduktsiooni. Sealjuures moodustavad *struktuuri* sotsiaalsete süsteemide omadusteks kujunenud reeglid ja ressursid või transformatsioonisuhete hulgad ning *süsteemid* kujutavad endast regulaarseteks sotsiaalseteks praktikateks kujunenud tegutsejate ja kollektiivide vahelisi reprodutseeritud suhteid (Giddens, 1989: 25). Giddensi teooria ei anna vastust sellele, miks ühiskond peaks keerukustuma ja kiirenema – kui see on indiviidide argi-praktikates taastoodetav nähtus, siis mis ei lase indiviididel seda kiirenemist ja komplekssemaks muutumist takistada?

Tulles tagasi töötsooni avardumise näite juurde, võime kujutleda inimest, kes otsustab oma teadlike valikutega töökohast üldse loobuda. Ta kas otsib töökoha, kus eeldatakse liikuvat kontorit või loob sellise ise (nt alustab oma äriga). Samas ei saa see inimene (agent) kujundada maailma ümber oma soovi järgi, vaid ta saab uusi lahendusi pakkuda koosloomes teiste agentidega, inspireerudes struktuuris juba eesolevatest suhetest. See tähendab, et kuigi ta ei piira enda töötamist koha või ajaga, peab ta arvestama sellega, et suur osa teisi inimesi töötab endiselt kellast kellani. Seega on tema vabadus töötada hilisõhtutel või nädalavahetustel piiratud juhul, kui ta vajab interaktsiooni agentidega, kes sama rütmi ei järgi. Näiteks juhul kui internetiühendus katkeb (mobiilsel töökohal tegutseja jaoks vältimatu vajadus), peab ta tehniku visiiti ootama järgmise tööpäevani – või viib see teda ise mõne teise lahenduse otsimiseni (ostab uue ruuteri, läheb töötama kohvikusse, kus on *WiFi vms*).

Samas mõjutab selle inimese valik kodus töötada paratamatult ka teisi inimesi: see on võimalik ainult siis, kui ka teised temaga kaasa tulevad: nii need, kes arvestavad (või peavad arvestama) tema ajagraafikuga, kui ka teised, kes temast inspireerituna valivad samasuguse „struktuurivaba“ töötamise viisi. Ükski mõte ega tegu pole mõttekas, kui sellel pole sotsiaalset komponenti. Indiviidid ei tegutse ühiskonnas üksi, vaid on seotud läbi sotsiaalsete suhete ja ühiskondlike struktuuride. Üks agent annab tõuke teistele, struktuuri

(institutsionaliseeritud kontoritöö) vähenemine läbi agentsuse tõusu muudab ühiskonna komplekssemaks.

Teiseks näiteks struktuuri ja agentsuse vahelistest suhetest võib tuua selle, kuidas tänases ühiskonnas esiplaanil olev puhtama maailma ihalus ei ole transformeerunud uue maailmakorra loomiseks. Näiteks tõi see „Teeme ära!“ algatuse kujul kokku juba eksisteerinud võimalused (teadmised äri sektorist, rahastuse fondidest, vabatahtliku töö koordineerimise, IT-lahendused jm), tehes seda lihtsalt uutes kombinatsioonides. See ei loonud seni tundmata praktikaid või agendi-struktuuri vahekorda, pigem ühendas need kokku veidi uuel moel. Veelgi enam, „Teeme ära!“ algatusest on saanud institutsioon, mis ekspordib neid praktikaid mujale maailma, tekitades seeläbi olemasolevast struktuurist teist laadi struktuuri juurde.

Archer ei nõustu Giddensi arusaamaga, et agentide mistahes tegutsemine aitab kaasa ühiskonna kui terviku koos- või alalhoidmisele (Archer, 2012: 53). Archeri morfogeneetilise lähenemise tuum on püüd määratleda, kes on kes sotsiaalses transformatsioonis ning kes teeb mida: morfogeneetilise tsükli järel, mille käigus toimub struktuuri keerukustumine, ei transformeeru ainult struktuur, vaid ka agentsus (ibid).

Archeri hinnangul on analüüsi võtmeks refleksiivsus. Ta on seisukohal, et inimeste refleksiivne toimimine mängib kesket rolli struktuuri ja agentsuse vahendamisel: see on inimeste võime sisekõnes kaalutleda, kuidas käituda situatsioonides, mis ei ole nende endi kujundatud (Archer, 2003: 14-15, 342). Refleksiivne kaalutlemine on autonoomne protsess, mille läbi agendid selektiivselt vahendavad struktuurilisi ja kultuurilisi kontekste ning ühtlasi panustavad nende transformatsiooni (ibid: 38). Archer leiab, et selle vahenduse mehhanismi mõistmiseks tuleb uurida sisekõnet, mis on ainus viis selgitamiseks, kuidas indiviid saab olla aktiivne subjekt oma elukaare kujundamisel (ibid: 116).

Archer analüüsibki refleksiivsust peamiselt kui viisi teatud tegevuseni jõudmiseks ehk kui eeldust agentsuse realiseerimiseks ning pöörab vähem tähelepanu refleksiivsusele kui millelegi, mis on mõjutatud sotsiaalsetest protsessidest ja struktuuridest. Samas ei saa struktuuri käsitleda alati millegi väljaspool olevana, kuivõrd selle mõju indiviidile ja tema mõttemaailmale on Giddensi järgi ühtaegu nii piirav kui võimaldav: ühiskond ja sotsiaalsed

suhted ei ole asjad iseeneses, vaid eksisteerivad inimeste peades. Indiviidi sotsialiseeritus, sotsiaalne taust ning paiknemine sotsiaalses ruumis kujundavad kahtlemata ka tema sisekõnet, tema refleksiivsust.

Pealegi on inimeste refleksiivsus kanaliseeritud üsna kindlakujulistesse valikutesse: nad ei reageeri igale sissetulevale infokillule (täna uudis sellest, et kohvi joomine on kasulik, homme sellest, et kahjulik), vaid kasutavad infot selektiivselt. Seda selektiivsust aitab alal hoida indiviidide valitud kindel joon oma eluloo kujundamisel. Giddens (1991) nimetab seda elustiilipoliitikaks (*life politics*), Beck (2002) „tee ise“-biograafiaks („*do-it-yourself biography*“, *biographical narratives*), Archer (2012) räägib selles kontekstis eluprojektidest (*life projects, personal concern*) ja elulaadist (*modus vivendi*), kuid sisuliselt käsitlevad nad sama asja. See läbiv joon aitab välja sõeluda olulist informatsiooni, luua viitemehhanismi, mõista ja mõtestada maailma, kuid samas aitab see indiviidil end subjektina tajuda. Oma elustiilipoliitikast või eluprojektist lähtumine jätab inimesele mulje võimestatusest. Beck, Giddens ja Lash (1994) kirjeldasid, kuidas enese biograafia konstrueerimine on indiviidi jaoks tõenäosuslik ja kalkuleeriv sotsiaalse elu regulatsiooni viis, kuid sel viisil võimestatuna, ei tunne ta end ahistatuna refleksiivsuse vajadusest.

2.2. Morfostaas ja morfogenees

Kuigi tundub, et maailm on pidevas muutumises, on selles omad staatilised momendid. Näiteks on töö ja kapitali roll ühiskonnas endiselt sama ning palgatööst ei ole pääsu, isegi kui indiviid esitleb ennast näiteks „lillelapsena“, kes määratleb end läbi lihtsuse, siiruse, vägivallatuse ja armastuse. Archer (2000: 273) defineerib modernset ühiskonda läbi struktuuri ja kultuuri morfostaatilise sünkroonsuse katkestuse. Morfogenees viitab protsessidele, mis kalduvad täiustama või muutma süsteemi etteantud vormi, struktuuri või seisundit, ning morfostaas protsessidele keerukas süsteemis, mis kalduvad eelnimetatud muutusteta säilitama (Buckley, 1967: 58, Archer, 2012: 50 kaudu). Kuigi morfogenees loob uusi struktuure, on ta alati ka struktuurimuutus, ehitades olemasoleva süsteemi ümber (Luhmann, 2009: 471).

Morfogenees on Archeri (2012: 50) järgi selgitav teoreetiline raamistik, mis (1) uurib struktuuri ja agentsuse vastastikust mõju ning selle tulemusi ning (2) on vahend eripäraste ühiskondlike formatsioonide, institutsionaalsete struktuuride ja organisatsiooniliste vormide analüütilise arengu kirjeldamiseks. Teiste sõnadega on morfogenees ühtaegu kriitilise realismi meta-teooria metodoloogiline täiendus, kui ka erinevate sotsiaalsete vormide trajektoori, dünaamika ja kontuuride kirjeldamise vahend, mis viitab (3) „morfogeneetilisele ühiskonnale“ kui sündivale ühiskonnaseisundile, *in statu nascendi* (ibid).

Igapäevaste rutiinsete suhtlusaktide sooritamine sisaldab eneses „refleksiivset aruandlust“, mis on sotsiaalse elu olemuslik osa – see on nn universaalne refleksiivsus (Archer, 2012: 2). Ehkki teatav refleksiivsus on tõepoolest inimkonnale universaalne, puudub morfostaatilises ühiskonnakorralduses mistahes tõuge selles suunas, et refleksiivsus lasuks imperatiivse, kohustusliku ja hädavajalikuna kõigi ühiskonnaliikmete peal (ibid: 21).

Morfogeneesi aitavad mõtestada Scott Lashi refleksiivse traditsionaliseerimise ja refleksiivse kogukonna käsitlused. Lashi sõnul on individualiseerumine sotsiaalse muutuse mootoriks. Lihtne modernsus (*Gesellschaft*) on modernne selles mõttes, et individualiseerumine on suuresti lõhkunud traditsionaalsed struktuurid (laiendatud perekond, kirik, külakogukond), kuid ei ole täielikult modernne, sest individualiseerumine on olnud osaline ja uued geselšaftlikud struktuurid (ametiühingud, heaoluriik, valitsusbürokraatia, klass ise kui struktuur) on võtnud traditsiooniliste struktuuride koha (Beck et al, 1994: 114). Lashi kirjeldatud refleksiivse traditsionaliseerimise kontseptsioon ei tähenda pühendumist iseendale ja kohusetunnet iseenda ees (mis on tüüpiline Angloameerika tootmis-süsteemides), vaid pühendumist kogukonnale ja kohusetunnet kogukonna ees, mis jaapani kultuuris tähendab ettevõtet ja saksa kultuuris kutsetööd (*Beruf*) (ibid: 126).

Lash leiab, et hilismodernne ühiskond kujutab endast disorganiseeruvat kapitalismi, seda mitte niivõrd institutsionaalse refleksiivsuse kui institutsioonide ja organisatsioonide taandumise, isegi nende „lõpu“ mõttes. Tema arvates on selle põhjuseks üha enamate sotsio-kultuuriliste vahetuste toimumine väljaspool institutsioone ja organisatsioone. Sotsiaalsed suhted refleksiivses modernsuses on üha enam institutsioonidevälised (Beck et al, 1994: 213-214).

Lashi hinnangul on küsitav, kas traditsiooniline kogukond, mis põhineb jagatud tähendustel ja rutiinsetel taustategevustel, on tänapäeva aeg-ruumiliselt distantseerunud ühiskondades refleksiivse kogukonna näol üldse võimalik (ibid: 157, 162). Kogukonnad ei tähenda ju pelgalt jagatud *huvisid*: poliitilised parteid ja sotsiaalsed klassid, kes jagavad ühishuvisid, ei moodusta kogukonda (ibid: 157). Kogukonnad ei tähenda ka ühiseid *omadusi*: indiviidide grupid võivad jagada samu omadusi või ühisjooni, kuid võivad olla siiski teineteisega täiesti ühendamatud (*atomized*) (ibid: 159).

Elustiili-enklaavide (nagu näiteks nišiturgude) liikmed jagavad samu omadusi, kuid ei moodusta iseeneslikult kogukonda – nad võivad aga kogukonna moodustada, kui teatud tegevused, käitumisviisid, aeg-ruumi trajektoolid, keelekasutus jms hakkavad süstemaatiliselt korduma (ibid: 160). Kogukonna tekkimise teel (näiteks internetifoorumi näol) tekib aga alati mingi struktuur, ehkki see võib olla mitteformaalne. Läbi oma elustiilivalikute, loovad kogukonna liikmed uusi struktuure selle elustiili järgijatele. Nii võib elustiili käsitleda kui teatud tüüpi institutsiooni (kuigi Lash neid institutsioonidena ei käsitle). Kogukonnad sünnivad agentide tegevusest, tekitades sellega survet refleksiivsusele (pean mõtestama oma elustiilivalikud), kuid aidates seeläbi seda ka realiseerida: mul on valikud, mingi kanal selle jaoks, ma jätan teised teemad kõrvale. Nii annabki see teiselt poolt refleksiivsuse maandamise koha, elustiili ülesehitamise võimaluse, aga samas selles osalejale ka piirangu, sest teistele sama elustiili järgijatele jääb alati võimalus kritiseerida selles elustiilis osalemise kohasust või pädevust.

Lash leiab, et refleksiivsesse kogukonda ei sünnita, vaid „heidetakse end“ kogukonna hulka; samuti seavad refleksiivsed kogukonnad teadlikult enese ette küsimuse kogukonna loomise ja ümberkujundamise kohta (märksa rohkem kui traditsioonilised kogukonnad). Refleksiivsed kogukonnad võivad olla paigutatunud äärmiselt hajusalt üle abstraktse ruumi ja ehk ka aja ning refleksiivsete kogukondade „töövahendid“ ja tegevuse „viljad“ on pigem abstraktsed ja kultuurilised kui materiaalsed (Beck et al, 1994: 158).

Archer (2012: 32) on seisukohal, et arenenud maailmas kujundab morfogenees ühiskonna liikmete jaoks situatiivseid stsenaariumeid, mille kontekstiline ühitamatus on möödapääsmatu ning mis suunavad seeläbi ühiskonna liikmeid järjest enam metarefleksiivsesse. Kontekstiline ühitamatus tähendab, et kontekst muutub pidevalt tundmatuseni – kontekst

on ennustamatu, ettearvestamatu ja väärtustab uudsust ning see haarab varasemate väikeste, küllalt selgelt eristatavate inimhulkade asemel järjest kasvavat arenenud maailma populatsiooni (ibid: 42).

Luhmann (2009: 228, 592) leiab, et refleksiivne eneseleosutamise protsess on „maailma keerukuse surve korrelaat“: kuna maailma keerukust ei õnnestu adekvaatselt kujutada, uurida ja kontrollida, sest see suurendab koheselt seda keerukust, kujuneb välja eneseleosutamine, mis aitab keerukusega toime tulla, kuid mis nõuab lihtsustamist ja keerukuse reduktsiooni ning ei võimalda jõuda keerukuse kordamiseni, selle täpse tagasi-pegeldamiseni. Luhmann esitab hüpoteesi, et eneseloome protsess (autopoieesis) esitab ühiskonna arenedes indiviidile järjest suuremaid nõudmisi ning vajadust tulla toime suurema ennustamatuse ja ebastabiilsusega, mistõttu tunnetatakse ühtaegu suuremat sõltuvust ja vajatakse suuremat ükskõiksust (ibid: 372).

Tulles tagasi elustiilivalikute juurde, saab refleksiivset eneseleosutamise protsessi siduda elustiilile kui nähtusele omase pideva lõpetamata oleku. Mistahes elustiili praktiseerijad ei rahuldu enamasti sellega, mis olemas on, mis on saavutatud, vaid elustiil vajab pidevat edasiarendamist: kui ma „selle“ asja veel juurde saan või „selle“ praktika kasutusele võtan, siis on elustiil ideaalne. Näiteks melomaan, kelle plaadikogu ei saa kunagi valmis, või moodne öko-inimene, kelle kodus on alati puudu veel mõni loodustoodet või taaskasutuspraktika. Nii läbib elustiili arendamine pidevaid iteratsioone, mis esitab indiviidile suuremaid nõudmisi, aga kujundab elustiili sees ka uusi nišše, mis lisavad keerukust ja uusi refleksiivseid väljakutseid teistele sama elustiili rakendajatele.

3. Refleksiivsuse käsitlused

Järgnevas peatükis räägin lahti olulisemad refleksiivsuse käsitlused, püüan kirjeldada viise, kuidas refleksiivsust mõtestatakse. Samuti otsin teoreetikute arutelust viiteid ühiskonna kiirenemisele, mitmekülgsemaks muutumisele, kuivõrd teoreetiliste eelduste järgi on muutuvate struktuuride kontekstis refleksiivsust rohkem.

Kõigepealt toon esile ühe eelduse Giddensi (1989) strukturatsiooniteooriast. Refleksiivsus (diskursiivne teadvus) on lülitatud praktilise elu protsessi, nõ praktiline teadvus. See on ka kehaline-ruumiline ja ajaga seotud tegevus. Selleks, et me saaks suhelda, tuleb eeldada, et me füüsiliselt leiame aja ja ruumi selle tegemiseks. Mõnikord toimub see sünkroonselt (samas ruumis viibides), mõnikord asünkroonselt (e-kirja teel). Kui nõue refleksiivsusele intensiivistub, siis see esitab väljakutse meie mobiilsusele, kehale ja ajale ja muidugi ka närvikavale. See tähendab, et hilismodernse ühiskonna surve refleksiivsuse suunas peaks pingestama meie elusid. Näiteks jääb tunnetuslikult põhitööle järjest vähem aega, üha enam kulub koosolekutele. Vähem on vahetat koordineerimist (käitumisviiside õppimine vahetus suhtluses) ja rohkem kontekstilisest ühitamatusest tulenevaid juhiseid (Facebooki ööpäeva-ringne voog, eri astme ülemustelt samaaegselt tulevad "tee kohe" käskudega kirjad jms). Kuid see surve refleksiivsusele ei ole kõigile ühesugune, vaid sõltub sotsiaalsest kontekstist.

Archeri (2003: 298) käsitluses on refleksiivsus protsess, mis vahendab struktuuri mõjusid agentsusele ning seda rakendatakse sisekõne kaudu. See vahendamine sõltub agentide isikliku võimekuse rakendamisest, milles nad sõnastavad projektid ning monitoorivad nii ennast kui ühiskonda oma eesmärkide poole püüdlemisel. Refleksiivsus on võimekus pidada sisemist kõnelust enese ja ühiskonna üle, mis võimaldab neid suhteid reguleerida (ibid). Archeri käsitluses on sisekõne dialoog, kus inimene on ise vaheldumisi subjekt (kõneleja) ja objekt (kuulaja), kuid milles säilib nende kahe akti samaaegsus (ibid: 98).

Sisekõne dialoogilist samaaegsust otsusele jõudmise protsessis saab kirjeldada lihtsa näitega järjestikustest „kõnevoorudest“ iseendaga (ibid: 100, mugandatult):

subjekt-mina: „Mitmes kuupäev täna on?“
objekt-mina: „Ma ei ole kindel, mitmes täna on.“
subjekt-mina: „Ahjaa, täna on 21. august.“
objekt-mina: „Täna on 21. august.“
subjekt-mina: „Ei saa olla, 21. oli eile.“
objekt-mina: „Eile oli 21. august.“
subjekt-mina: „Ei, eile oli 20. august, riigipüha.“
objekt-mina: „Eile oli 20. august, riigipüha.“
subjekt-mina: „Ma olen ikkagi segaduses, tuleks ajalehe pealt järele vaadata.“
objekt-mina: „Ajaleht ütleb kindlalt ära, mitmes kuupäev on.“
subjekt-mina: „Jah, täna on 21. august.“

Kui Archer peab sisekõne all silmas sisedialoogi, siis Luhmann (2009: 367) leiab, et mõtlemine iseenesest ei ole keeleline protsess ning seega ei saa seda nimetada „sisekõneks“. Vaba mõtete vool ja suunatud kõne on olemuslikult erinevad. Tema käsitluses on refleksiivsusel protsessilised tunnused ning see baseerub eneseleosutamisel. Näiteks siis, kui vestluspartneri silmadest püütakse välja lugeda, kas tal on igav – st kas mina põhjustan teisele igavust. Seega nõuab eneseleosutamine enese silmaspidamist kellegi teisega seotud tegevuses, element olemist ja ühe seose element olemist (ibid: 596).

Giddens (1991: 35) on refleksiivsusest rääkides seisukohal, et kõik inimesed monitoorivad pidevalt oma tegevusi, kuivõrd see on tegutsemise olemuslik osa, ning seetõttu on monitoorimine alati diskursiivsete omadustega. Seega on individid ka võimelised andma diskursiivseid interpretatsioone oma käitumise olemuse ja põhjuste kohta, kui seda neilt küsida. Samal ajal rõhutab ta, et suur osa inimese igapäevastest tegevusest toimub praktilises teadvuses ehk see on mitteteadvustatud (ibid: 36).

Becki käsitluses ei tähista refleksiivsus (*reflexivity*) mitte refleksiooni (*reflection*) selle sõna otseses tähenduses, vaid pigem enesele vastandumist (Beck et al 1994: 5). Ta mõtleb selle all, et individ peab iseennast vastandama tegevuskeskkonnale ja tegema sellest enda kohta järelduse – kuidas olla, mida teha. *Refleksiivsus* ei ole Becki jaoks teadlik ja tahtlik *reflekteerimine* (enesega seostamine, enesele osutamine), vaid kognitiivne element, näiteks

usaldamatus ekspertsüsteemide vastu. Lash eristab kaht tüüpi refleksiivsust. Esiteks struktureaalset refleksiivsust, kus sotsiaalse struktuuri piirangutest vabanenud agentsus reflekteerib selle struktuuri reegleid ja ressursse ehk agentsuse sotsiaalseid tingimusi. Teiseks on eneserefleksiivsus, kus agentsus reflekteerib iseend, kus varasem heteronoomne toimijate monitoorimine asendub enesemonitooringuga (ibid: 115-116).

Luhmanni (2009) jaoks on refleksiivsus sotsiaalse süsteemi kommunikatsiooni üks võimalusi. Kommunikatiivne on vaateleja jaoks see, mis vastab tema ootustele (informatsioon on tõlgendatav olemasoleva informatsioonijada suhtes). Sellest tuleneb, et refleksiivsus on Luhmanni vaates uue infokillu kommunikatiivseks, arusaadavaks muutmine eelneva suhtes. Mitterefleksiivsus on oskus mitte tähele panna, näiteks valitud infokildude müra hulka liigitamine, selle üle sisekõnelust ei toimu. Elik sisuliselt on Luhmanni refleksiivsus Archeri mõistestikus kirjeldatult sotsiaalse konteksti ühitamatuse „sildamine“ mingi olemasoleva teadmise valguses. Et erinevatel kommunikatsioonis osalejatel on erinevad eeldused või ootused informatsioonile, tajuvad nad ühitamatust ja müra erinevana.

Erinevalt refleksiivse moderniseerumise (Beck et al, 1994) autopoieetilisest vaatest refleksiivsusele, kus indiviidi võimestamine loob olukorra, milles tal tekib otsustamisvajadus, sundus otsustada, räägib Archer (2012) sellest, et refleksiivsuse vajadus viib teoni, toimimiseni. Sisekõne käigus toimuva kaalutlemise tulem on tema nägemuses tegevussuuna valik, tegutsemiseni jõudmine. Kuid eri indiviidide sisekõne ei ole ühesugune isegi eeldusel, et dialoogiline refleksiivsus on inimeste normaalseks funktsioneerimiseks olemuslik või, nagu Archer (ibid: 153) selle sõnastas, et see on „metafüüsiliselt eelduslik tingimus ühiskonnas eksisteerimiseks“. Neid erinevusi inimese võimekuses sisekõnet alal hoida, on ta kirjeldanud refleksiivsuse nelja modaalsuse ehk laadi kaudu (ibid: 16, 318):

- 1) indiviidid, kes kogevad sotsiaalses elus peamiselt **kontekstilist järjepidevust**, jätkuvust, kalduvad praktiseerima **kommunikatiivset refleksiivsust** – enne kui nende sisekõne viib tegutsemiseni, eeldab see täiendamist ja kinnitamist teiste poolt;
- 2) indiviidid, kes kogevad peamiselt **kontekstilist pidevusetust**, katkestatust, kalduvad praktiseerima **autonoomset refleksiivsust** – nemad suudavad alal hoida iseseisvat sisekõnet, mis viib otse tegutsemiseni;

- 3) inividid, kes kogevad peamiselt **kontekstilist ühitamatust**, inkongruentsust, kalduvad praktiseerima **metarefleksivsust** – nad on iseenda sisekõne suhtes kriitiliselt refleksiivsed ning nad on kriitilised ka efektiivse tegutsemise suhtes ühiskonnas;
- 4) inividid, kes kogevad **rängalt lõhestavaid, katkestavaid asjaolusid** (nt akuutne haigus, koondamine, perekonna ootamatu lagunemine), kalduvad praktiseerima **killustunud refleksiivsust** – nende sisekõne ei vii eesmärgistatud tegutsemiseni, vaid suurendab ebamugavustunnet ja ajab segadusse.

Need refleksiivsustslaadid on uurija empiirilisest analüüsist sündinud vaade refleksiivsusele, st inimene ise ei defineeri oma refleksiivsustslaadi nendes kategooriates. Selles mõttes on Archeri lähenemine unikaalne, et suur osa refleksiivsust käsitlevast kirjandusest (sealhulgas Giddensi, Becki ja Lashi refleksiivse moderniseerumise teooria) sisaldab kontseptsiooni illustreerivaid näiteid ja seda toetavaid teoreetilisi refleksioone, kuid empiirilisi sotsioloogilisi analüüse on tehtud minimaalselt (Caetano, 2014).

Archer (2012: 12-14) on leidnud, et ehkki inimesed kasutavad kõiki nelja tüüpi refleksiivsust vastavalt oludele ja situatsioonile, on neil üks üldine *dominantne* refleksiivsuse laad. See dominantne laad avaldub järjekindlalt sellistes vaimsetes tegevustes nagu *kaalutlemine* (probleemi, situatsiooni, suhte üle), *planeerimine* (päeva, nädala või kaugemale ette kavandamine), *kujutlemine* („mis juhtuks, kui...?“), *otsustamine* (arutlemine selle üle, mida teha või mis oleks parim valik), *harjutamine* (mida öelda või mida teha), *uuesti läbi elamine* (mõne sündmuse, episoodi või suhte), *prioritiseerimine* (selgitamine, mis on sinu jaoks kõige olulisem), *kujuteldavad vestlused* (inimestega, keda sa tunnud, oled tundnud või kellest sa tead), *eelarvestamine* (kalkuleerimine, kas sa saad enesele midagi lubada – nii raha, aja kui pingutuse mõttes) ning *selgusele jõudmine* (enesele selgeks tegemine, mida sa arvad mõnest küsimusest, inimesest või probleemist). Seega on praktilise elu protsessid juhitud läbi isiklike valikute. Refleksiivsuse laad määrab teatud mõttes valikud, mis inividil üldse olemas on, olles seeläbi nii piirang kui agentsust võimaldav element.

Archer (2012: 12) illustreerib seda, kuidas inimesed kasutavad hoolimata dominantsest tüübist igapäevases tegutsemises erinevaid refleksiivsuse laade vastavalt sotsiaalsele situatsioonile, väga lihtsustatud ja argise näitega. Mees, kes on seni harva hambaarsti juures

käinud, kuid kes hakkab kahtlustama, et peab laskma valutava hamba välja tõmmata, kuna hambavalu ei anna järele. Ta jagab oma kahtlusi sõpradega, otsides neilt kinnitust läbi kommunikatiivse „mõtte ja kõne“ mustri, kasutades *kommunikatiivset* refleksiivsust. Arutanud asja sõpradega, on mees nüüd veendunud, et tõesti tuleb hambaarsti poole pöörduda ning ta asub teele. Ta teeb seda iseseisvalt, jälgides kliinikusse minnes liiklust ning minnes turvaliselt üle tee – seeläbi praktiseerib ta iseseisvat *autonoomset* refleksiivsust. Kohale jõudes selgub aga, et tema valitud hambaravikabinett on väga eksklusiivne ja kõrgete hindadega, mis paneb mehe endas kahtlema ning otsima tagasihoidlikumat kliinikut. Siin redigeerib *metarefleksiivsus* tema algset otsust ning paneb otsima alternatiivset lahendust. Teise valikuna leitud kliiniku ebasümpaatne vastuvõtuadministraator paneb ta aga taas kõhkleva: ühel pool tema hambavalu ja teisel pool kasvav hirm administraatori poolt äsja kirjeldatud hambaekstraktsiooni protseduuri ees. Selliselt *killustunud* laadi laskununa ei suuda ta otsust langetada, vaid pomiseb administraatorile, et „peab veel järele mõtlema“ ja et ta „võib-olla tuleb hiljem tagasi“.

Eelnev näide illustreerib seda, milline väljakutse on refleksiivsuse empiiriline uurimine: oluline on arvestada situatiivse konteksti ja rollidega, see ei ole ajas püsiv nähtus. Alljärgnevalt kirjeldan üht katset refleksiivsust empiiriliselt kaardistada: refleksiivsuslaadide teooria autori, Margaret Archeri uuringu näitel.

3.1. Archeri refleksiivsuslaadide uuring

Archeri (2003, 2012) refleksiivsuslaadide käsitlus kasvas välja väikesemahulises kvalitatiivsest eeluuringust (20 süvaintervjuud) 2001. aastal ning sellele järgnenud mahukamast uuringust Warwicki ülikooli esimese kursuse sotsioloogiatudengite peal 2003.-2004. aastal. Tudengite hulgas läbi viidud uuring oli kolmeastmeline, kasutati nii kvantitatiivsed kui kvalitatiivseid meetodeid. Kõigepealt jagati kõikidele tudengitele välja kirjalik ICONI test (*Internal Conversation Indicator*), mis kujutab endast psühholoogilist traditsiooni järgivat testi 13 väitega, millega nõustumist tuleb hinnata 5-astmelisel Likerti skaalal (uuringu metodoloogiat on kirjeldatud Archeri 2007. aastal ilmunud raamatus „*Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*“). ICONI test keskendub vastaja kujutlustele,

tunnetele ja uskumustele. Näiteks sisalduvad seal väited nagu „Ma ei ole rahul iseenda ega oma eluviisiga – mõlemad võiksid olla praegusest paremad“ (suurem nõustumine viitab autonoomsele refleksiivsusele) või „Ma tean, et peaksin võtma aktiivse rolli, et vähendada sotsiaalset ebavõrdsust“ (suurem nõustumine viitab metarefleksiivsusele; ICONI ..., 2015).

Teises etapis paluti kõikidel tudengitel täita tausta-ankeet demograafiliste andmetega, sealhulgas vanemate sotsiaalmajanduslik staatus (ema ja isa praegune või viimane töökoht), hariduskäik, geograafiline mobiilsus ning andmed selle kohta, kas nad on varem õppinud sotsioloogiat. Neil paluti kirjeldada ka hetkel kolme kõige tähtsamat valdkonda oma elus. Kolmandaks paluti vabatahtlikke, kes oleksid nõus osalema süvaintervjuudes teemadel, mida käsitlesid nii ICONI test kui tausta-ankeet, ning mis puudutavad nende otsustusprotsessi tulevase karjääri valikute osas. Tudengitele öeldi, et sama tüüpi intervjuud viiakse läbi igal kursusel nende kolmeaastase õppe jooksul.

Kokku täitis ICONI testi korrektselt (vastas kõikidele küsimustele) 126 tudengit, kellest intervjuudel nõustus osalema 36 vabatahtlikku. Archer on süvaintervjuude valimi suhtes kriitiline, kuivõrd selline valimi koostamise meetodika (vabatahtlikkuse alusel) ei taga representatiivset valimit ei sotsio-demograafilises mõttes ega ka ICONI põhjal määratud dominantse refleksiivsuse tüübi suhtes (Archer, 2012: 317). Ta põhjendab oma meetodilist valikut sellega, et tegu oli sisuliselt pilootuuringuga uues valdkonnas (ibid).

Tabel 1. Refleksiivsusaadide jaotus Warwicki ülikooli sotsioloogia esmakursuslaste hulgas 2003. ja 2010. aastal ning Coventry linna elanike hulgas 2003. aastal (Archer, 2012: 319-320, mugandatult).

	Warwicki ülikooli sotsioloogia esmakursuslased 2003		Warwicki ülikooli sotsioloogia esmakursuslased 2010		Coventry linna elanikud (16-80 a) 2003	
refleksiivsusaad	sagedus	osakaal	sagedus	osakaal	sagedus	osakaal
kommunikatiivne	17	13.5%	17	16.7%	27	21.1%
autonoomne	24	19.0%	29	28.4%	35	27.3%
metarefleksiivne	49	38.6%	22	21.6%	29	22.7%
killustunud	10	7.9%	21	20.6%	28	21.9%
ekspressiivsed	12	9.5%	0	0.0%	3	2.3%
määratlemata	14	11.1%	13	12.8%	6	4.7%
kokku	127	100.0%	102	100.0%	128	100.0%

ICONI testi põhjal tuvastatud refleksiivsuse laadid on toodud tabelis 1. Võrdlusandmetena viitab Archer (ibid: 318-320) Mark Corrigan'i doktoritööle, mis viidi läbi mõned aastad hiljem

analoogset metoodikat kasutades (ICONI test ning vabatahtlikud intervjueeritavad esimese aasta sotsioloogiastudengite hulgast). Et sotsioloogiastudengite hulgas läbi viidud uuringu valim ei olnud sõltumatu juhuvalim, ei saa neid laiendada laiemale populatsioonile: valimis on üle-esindatud 18-21-aastased, keskklassi taustaga ja parema haridusega indiviidid (ibid: 324). Tulemustele konteksti andmiseks on samas tabelis ära toodud ICONI testi tulemused Coventry linna populatsiooni hulgas läbi viidud uuringus, mille valim oli stratifitseeritud soo, vanuse ja sotsiaal-majandusliku staatuse osas (ibid: 318).

Ehkki Archer seda teoreetilises käsitluses praktiliselt ei puuduta, esineb andmetabelis eraldi refleksiivsuse laadi rühmana „ekspressiivsed“ – nende all peab Archer silmas indiviide, kelle keskmine tulemus ICONI testi põhjal oli kõikides laadides alla 4,0, mis näitas, et neil on sisekõne välja arenemata, neil puudub selline võimekus (ibid: 271-272). Rühma „määratlemata“ paigutusid indiviidid, kes said võrdse skoori kahes erinevas refleksiivsuse laadis (ibid: 324).

Võrreldes 2003. ja 2010. aasta esmakursuslaste tulemusi, on näha märkimisväärset langust metarefleksiivsete hulgas ning oluliselt suurem killustunult refleksiivsete osakaal. Neid erinevusi kahe uuringu jaotuste vahel seletab Archer (küll üksnes hüpoteetiliselt) vahepeal maailma tabanud majandussurutisega: metarefleksiivsete osakaalu languse võib olla tinginud noorte suurem pessimism enese võimekuses muutusi luua ning killustunult refleksiivsete suuremat osakaalu võib seletada majandusprobleemide tõttu kannatada saanud peresuhetega (ibid: 318).

Tabel 2. Refleksiivsuse laade kirjeldavad omadused Warwicki ülikooli sotsioloogiastudengite hulgas läbi viidud uuringu põhjal (Archer, 2012: 293).

	Suhe sünnijärgse keskkonnaga	Suhe sõpradega kodukohas	Suhe uute sõpradega baseerub ...	Karjääri eesmärgid	Karjääri valiku alus	Reaktsioon võimaluste situatsioonilisele loogikale
Kommunikatiivselt refleksiivsed	samastumine	kinni hoidmine	ühisomadustel	kopeerimine	perekondlik eeskuju	kõrvale heitmine
Autonoomselt refleksiivsed	sõltumatus	valikuline	huvidel	materiaalne kasu	rahandus või avalik teenistus	võistluslik kohandumine
Meta-refleksiivsed	vabanemine	hülgamine	väärtustel	muutuse edendamine	kolmas sektor	omaksvõtt
Killustunult refleksiivsed	ära tõukamine	puudumine	sõltuvusel, usaldusel	hetkeline kõitvus	ebakindel	passiivsus

Archeri 2003. aasta uuringu kvalitatiivosa (süvaintervjuude) kokkuvõtlikud tulemused on esitatud tabelis 2, kus on toodud refleksiivsuse erinevaid laade kujundavad ja iseloomustavad mustrid ja protsessid. Alljärgnevas neljas alapeatükis kirjeldan refleksiivsuslaade lähemalt.

3.1.1. Kommunikatiivne refleksiivsus

Varastes ühiskondades oli kontekstiline järjepidevus sisuliselt see, mida nimetatakse traditsionalismiks (Archer, 2012: 19). Kontekstilist järjepidevust aitab edukalt säilitada ja hoida korrektsiooni ja protektsiooni situatsiooniline loogika: kuidas lapsi ja noori distsiplineeritakse või premeeritakse; millised käitumisviisid kogukonnas on sanktsioneeritud positiivselt, millised negatiivselt; milliseid praktikaid religiooses grupis soositakse, milliseid surutakse alla (Archer, 2012: 23).

Kommunikatiivse refleksiivsuse praktika läbi *mõtete* ja *kõneluste* vestluskaaslastega, kes on ühtlasi *sarnased* ja *tuttavad*, tugevdab normatiivset konventsionalismi. Teiste sõnadega määsib see subjekti kohalikesse kommetesse ja praktikatesse, toob õhulosside ehitajad tagasi maa peale, väärtustab tuttavat enam kui uudset, eelistab avalikku isiklikule, tänast homsele ja kindlust ebakindlusele (Archer, 2012: 33). Kommunikatiivne refleksiivsus toetas modernsuse arenedes vaikselt kuid mõjusalt sotsiaalse solidaarsuse taastootmist (ibid: 34). Ka Beck on leidnud, et kui traditsioonilise ühiskonna baasiks olid kogukonnad, mis eeldavad ühiseid, jagatud tähendusi, siis lihtsas modernsuses moodustusid jagatud huvide baasilt kollektiivid (Beck et al, 1994: 114).

Kommunikatiivselt refleksiivsed toetuvad nii oma igapäevase elu otsuste tegemisel kui oma elukaare kujundamisel oma lähikondsetele: perekonnale ja sõpradele. Nende jaoks on oluline sündmused ja otsused oma elus lähedastega läbi arutada, kusjuures valiku tegemisel või otsuse langetamisel on individuaalsetest eelistustest tähtsam see, et valik või otsus sobiks lähikondsete arvamuste, ootuste ja neid ümbritseva kontekstiga. Selles osas vastanduvad nad Becki kirjeldatud hilismodernsuses valdavaks oleva individualiseerumise ideestikule (Archer, 2012: 136). Archer (ibid: 160, 163) leiab, et kommunikatiivselt refleksiivsed ei ühildu tärkava morfogeneesi sotsiaalse korraga ning nad laskuvad selle tingimustes sageli

passiivsesse agentsusesse: kontekstilise ühitamatuse korral lasevad nad tulemuse määrata asjaoludel, eeldamata, et neil on mistahes võime kujundada ise oma elukäiku. Samas ei pruugi see tähendada sotsiaalset passiivsust: kommunikatiivselt refleksiivsed võivad osaleda arvukates ühiskondlikes organisatsioonides, huviringides vms, kuid nad näevad selle peamist eesmärki sidemete tugevdamises oma sõpradega.

3.1.2. Autonoomne refleksiivsus

Kontekstilise pidevusetuseni viib võistluslik situatsiooniloogika, mis kallutab indiviide omakorda instrumentaalse ratsionaalsuse suunas. Need võistluslikud situatsioonid on mängulised ning nende tulemused on lähedased nullsumma valemile – ühe võit on teise kaotus. Võistlusesse mobiliseerumine ei ole lihtsalt sotsio-kultuuriline küsimus sellest, kas sa lähed võistlusega kaasa: sa kas võistled lootuses (midagi) võita, või sa kaotad igal juhul läbi mitteosalemise, sest seeläbi saavad teised lihtsamalt võita. Selle tulemusel muutuvad kõik subjektid nende institutsionaalsete mängude osalisteks, seda hoolimata sellest, kas nad valivad ise endale kaardid või on valik nende eest ära tehtud (Archer, 2012: 27-30).

Autonoomset refleksiivsust soodustavad situatsioonid, kus subjekti huve juhivad instrumetaalne ratsionaalsus. Neile situatsioonidele on iseloomulik subjekti silmitsi asetamine kontekstilise pidevusetusega, mis tähendab, et konventsionaalsed, nõ sünnipärasesse repertuaari kuuluvad reaktsioonid ei ole enam käitumisjuhistena kohased. Nende situatsioonide loomupärase võistluslikkuse tõttu peavad subjektid otsustama, mis on kõige enam nende huvides, ning kaalutlema, milline on parim viis nende huvide saavutamiseks – tehes mõlema puhul inimlikke vigu. Teiste sõnadega on autonoomse refleksiivsuse äärmuslikud praktiseerijad kõige lähemal ratsionaalse valiku teooria „ratsionaalsele inimesele“ (Archer, 2012: 34).

Autonoomselt refleksiivsetele on omane (sunnitud) iseseisvus. Neil on olemas lähisuhted, kuid nad tunnetavad sõltumatust ja vajadust ise oma elukäiku kujundada: peamiselt seeläbi, et ka nende lähedased tegutsevad iseseisvalt, näiteks on vanemad lahutatud või on niivõrd pühendunud karjäärile, et peresidemed on nõrgenenud. Kontekstiline järjepidevusetus sünnipärases keskkonnas (normatiivse konsensususe puudumine) on sundinud neid juba

varakult tegema iseseisvalt valikuid ja langetama otsuseid, erinevalt kommunikatiivselt refleksiivsetest, kes toetuvad selles lähikondsetele. Elukaare kujundamine on autonoomselt refleksiivsete jaoks olemuslik ilming ning nende jaoks on kolimine välisriiki, töötamine hilismodernsusele tüüpilistes institutsioonides (nagu rahvusvahelises korporatsioonis või valitsussektoris) orgaanilised valikud (Archer, 2012: 205).

3.1.3. Metarefleksiivsus

Instrumentaalne ratsionaalsus ei saa toimida ennustamatus keskkonnas, kus kalkuleeritavus muutub sisutühjaks. Kuid see on põhimõtteliselt just see, mida praegune morfogeneesi algus endast kujutab (Archer, 2012: 35). Ennustatavus, kalkuleeritavus ning seeläbi ka instrumentaalne ratsionaalsus püsisid suurema osa kahekümnendast sajandist. Kontekstilise järjepidevusetuse järjest laienev haare võimendas ülespoole suunaga sotsiaalset mobiilsust ning hirmu selle vastandi ees, mis nõudis vanematelt kurnavaid pingutusi oma järelkasvu staatuse kindlustamiseks (ibid: 39).

Morfogeneesi saabumisega hakkas kõik see kasvava mitmekesisuse vohamise tõttu muutuma, tuues kaasa võimaluste situatsioonilise loogika. Kaheksakümnendate lõpus ja üheksakümnendate alguses hakkas tööturg pakkuma eluaegse kutse asemel lühiajalisi ameteid, mille nimed ja sisu olid kaduvad, millega kaasnesid ootused töötamisele välismaal, töötamisele paindliku ajagraafikuga või virtuaalsetes kontorites ning esmaste märkidega sellest, et kui tööturul ei olnud (parasjagu) midagi meeldivat, siis võib endale sobiva ameti ise disainida (Archer, 2012: 39).

„Me toetame neid kõiges, mis nad teevad!“ See on üks lause, millega vanemad kannavad otsuse langetamise koorma üle järgmisele generatsioonile ning kehtestavad ühtlasi veel ühe kontekstilise ühitamatuse dimensiooni (Archer, 2012: 41). Seda metarefleksiivset protsessi juhib kontekstiline inkongruentsus, ühitamatus, tundmatuse ni muutunud kontekst, mis iseloomustab järjest suuremat osa ühiskonnast, erinevalt varasemast, kus see oli omane väikestele indiviidirühmadele. Kuid võttes arvesse, et ühitamatusele on iseloomulik ennustamatus, kalkuleerimatus ja uudsuse väärtustamine, on isiklik huvi või mure (*concern*) kaalutlemise protsessis ning otsusteni jõudmisel järjest olulisem. Võib öelda, et kunagi

varem ei ole isiklik mure – mis meile korda läheb, millest me hoolime – olnud nii oluline (ibid: 42).

Sisekõnelus võimaldab noortel läbida spetsiifilise järgnevuse, kus nad (a) defineerivad ja ühildavad oma *mured* tervikuks, (b) kujundavad konkreetseid tegevuskavasid kui *projektid* ning (c) kehtestavad rahuldavad ja jätkusuutlikud *praktikad*. Nende etappide edukas läbimine võimaldab subjektidel oma mured teadvustada ning viib indiviidi isikliku *modus vivendi* (elulaadi) kujundamisele. Uudne on siinjuures, et nende etappide läbimine muutub järjest enam sõltuvaks metarefleksivsusest (Archer, 2012:43). Noored ei oma piisavalt teadmisi ning nad on sellest teadlikud, kuid nad tunduvad olevat täiesti teadlikud ka sellest, et ainult läbi oma isikliku refleksiivse kaalutlemise saavad nad mistahes *projekti* edendada. Teiste sõnadega on sisemine enesekriitika nende jaoks „kindla maandumise“ tunnustatud eeldus ning see on metarefleksivsuse iseloomujoon (ibid: 44).

Erinevalt kommunikatiivselt refleksiivsetest on normatiivne konventsionalism metarefleksivsetele võõras: lähikondsete ootustele vastamine ei ole nende jaoks prioriteet. Otse vastupidi, nad peavad end grupisurve suhtes immuunseks, kuid neid tuleb pidada pigem *erakuteks* kui omakasupüüdlikeks *individualistideks* (Archer 2012: 208). Instrumentaalse kasu mitteväärtustamine eristabki metarefleksivseid autonoomselt refleksiivsetest. Metarefleksivsed püüavad end distantseerida oma lähimast sotsiaalsest institutsioonist, perekonnast (mis samas ei tähenda, et nad lähedastest ei hooliks), ning on samal ajal pühendunud sotsiaalse korra (ümber)kujundamisele läbi oma kutsealaste valikute või suurema eesmärgi (*cause*) nimel tegutsemise (ibid: 210).

Siiski ei tähenda *eraklus* siin mingis mõttes enesessesulgumist: metarefleksivsed vajavad enese ümber keskkonda, mis neid toetab oma ideaalide poole pürgimisel. Esiteks soovivad nad töötada sotsiaalses keskkonnas, mis ei keskendu soorituslikele oskustele, vaid aitaks arendada nende andeid ja talenti (see teeb metarefleksivsed ühtlasi tugevateks institutsiooni-kriitikuteks). Teiseks on nende jaoks oluline vähemalt väike rühm kolleege või sõpru, kes on nendega samal „lainepeikkusel“. Kolmandaks otsivad nad keskkonda, mis soosib nende füüsilist ja vaimset heaolu – see on küll enamiku inimeste baasvajadus, kuid metarefleksivsed väljendavad teistest enam, et sellise heaolu puudumine häirib ja takistab nende projekte ja eesmärke (Archer, 2003: 278).

3.1.4. Killustunud refleksiivsus

Killustunult refleksiivsete indiviidide hulgas on neid, kes keda Archer (2003: 298) nimetab „väljatõrjutud isikuteks“. Nad on varasemalt omanud võimet pidada refleksiivset sisekõnet enese ja ühiskonna üle, kuid mingid ettenägematud asjaolud on muutnud selle võime mittetoimivaks. Refleksiivsuse laad, mille nad olid varem omandanud, ei võimalda neil uutes tingimustes enam subjektiivselt hakkama saada objektiivse keskkonnaga, millega nad silmitsi seisavad. Väga üldistatult võib seda võrrelda situatsiooniga, kus inimene on õppinud ära prantsuse keele, kuid leiab end ootamatult täielikult saksakeelses kultuuris ning on võimetu selles osalema, kuni ta omandab uue keele.

Kuivõrd inimvõimed esinevad eelkõige potentsiaalina, on killustunult refleksiivsete hulgas ka neid, kelle puhul on teatud sündmused pärssinud sisekõne pidamise potentsiaali realiseerimist. Neid, kellel ei arene välja refleksiivsuse laadi sellise astmeni, kus nad suudaksid pidada sisekõnet enese ja ühiskonna suhetest, nimetab Archer „tõkestatud isikuteks“ (ibid). Väga laia üldistusena võib seda taas võrrelda kellegagi, kes on hakanud õppima prantsuse keelt, kuid leiab, et ta teadmised ei ole piisavad, et tabada vestluse tuuma või panustada sellesse omalt poolt.

Mõlemal puhul ei saa öelda, et need indiviidid on võimetud sisekõnet pidama, kuid nende sisekõne ei paku instrumentaalseid suuniseid selle kohta, mida praktikas teha: nende sisekõne on ekspressiivse iseloomuga (Archer, 2003: 299). Eelpool nimetatud kolmest refleksiivsuslaadist ükskõik millise praktiseerimine võimaldab indiviididel läbi sisekõne olla aktiivsed agendid ehk inimesed, kes omavad (mõningast) kontrolli oma elu üle. Nad on võimelised teatud asju ellu viima, eriti neid, mis lähevad neile väga korda (eluprojekt). Killustunult refleksiivsete inimeste jaoks aga asjad lihtsalt juhtuvad, nad on passiivsed agendid (ibid). Nad tunnistavad, et neil on raske otsuseid langetada, valida järjepidevaid tegevusviise ning, kõige enam, tegeleda millegi suurema või pikaajalisema kui igapäevaste, nõ ellujäämiseks vajalike tegevuste planeerimisega (ibid: 249).

3.2. Refleksiivsus kui põlvkondlik väljakutse

Eeldades, et refleksiivsus on arenenud koos ühiskonna moderniseerumisega, on erinevatel põlvkondadel olnud võimalus sellest erinevalt osa saada ning et see on esitanud väljakutse eelkõige sel ajahetkel nooremale põlvkonnale. Archer (2012) ei käsitle oma teoorias põlvkondlikke erinevusi refleksiivsuse praktiseerimisel, kuid tema refleksiivsuslaadide ajaloolise kujunemise kirjelduses joonistuvad välja teatud põlvkondlikud kontuurid.

Traditsiooniline ühiskond põhines sotsiaalsel reproduktsioonil, kultiveerides seeläbi kommunikatiivset refleksiivsust, kuivõrd see eeldab toetumist „sarnastele ja lähedastele“ ning püüet „jääda selliseks, nagu me oleme“ (ibid: 34). Industrialism tõi esiplaanile võistlusliku situatsiooniloogika: ärihuvid, karjäär, kalkuleeritavus, instrumentaalne ratsionaalsus. Seda mitte ainult indiviidi tasandil, aga ka institutsionaalselt (näiteks otsustamine, kas linna uue kooli rajamine, annab linnale konkurentsieelise teiste lähikonna asulate ees). Võistluslikkus indutseerib Archeri järgi ühiskonnas kontekstilist pidevusetust, katkestust, mille vastuseks on autonoomne refleksiivsus, mis kannustab indiviide ülespoole suunatud sotsiaalsele mobiilsusele (tahan saada paremaks, paremale järjele).

Pärast 1980. aastat üles kasvanud inimestest leidis aga järjest arvukam osa end kontekstilise ühitamatuse, inkongruentsuse situatsioonist, seda eelkõige oma esimese töökoha otsingutel (ibid: 37). Archer leiab, et esmakordselt ajaloos ei aidanud sünnijärgne sotsiaalne kontekst suurel hulgal inimestest neil kuhugi sobituda, erinevalt morfostaatilisest ühiskonnast, kus oskused ja teadmised anti edasi järgnevatele generatsioonidele, aidates neil sujuvalt kohanduda täiskasvanueluga. Vanemate kultuuriline kapital tähendas nüüd üha vähem kapitali: vanemate kultuur küll „päritakse“, kuid see on muutunud sisemiseks väärtuseks, mitte väliseks väärtuseks, mida tööturul hinnatakse (ibid: 39). Keskklassi ja kõrgklassi vanemate lapsed, kellele oli võimaldatud näiteks erakoole, tundsid end sellest ahistatuna: nad ei soovinud käia oma vanemate rada ning see polnud sageli ka võimalik: tööstuste roll moodsas ühiskonnas väheneb ja asendub paindlike ja muutlike valdkondadega nagu infotehnoloogia ja disain.

Tuleb märkida, et eelnevalt kirjeldatud Archeri lähenemine refleksiivsuse imperatiivi ajaloolisele muutumisele ning neist tuletatud põlvkondlikud erinevused on ainult teoreetiline

abstraktsioon. Jane Pilcher (1994: 482) leiab, et sotsioloogid pole põlvkonna tähtsusele piisavalt tähelepanu pööranud, põlvkonna kui sotsiaalse nähtuse üle on vähe teoretiseeritud või selle kohta uuringuid tehtud. Kuid ega seda polegi lihtne uurida: enda kaasaegsetena nähakse ju mitte teatud aastavahemikul sündinud inimesi, vaid inimesi, kes on subjektiivselt kogenud samu dominantseid mõjutusi – mitte kõik samaaegselt elavad inimesed ei jaga sama ajalugu (Troll 1970: 201, Pilcher 1994: 486 kaudu). Seega on põlvkond selgelt sotsiaalne konstruktsioon.

Põhjus, miks Pilcher peab oluliseks taasavastada kunagise põlvkonnateoreetiku Mannheimi tööd, on see, et Mannheim võrdleb põlvkonda sotsiaalse klassi positsiooniga, kuivõrd mõlemad kontseptsioonid tähistavad indiviidi või grupi paiknemist sotsiaalses struktuuris. Kui klassipositsiooni määravad majanduslikud ja jõustruktuurid ühiskonnas, siis põlvkond kerkib esile struktuurist, mis põhineb inimeksistentsi bioloogilisel rütmil, mis põimuvad sotsiaalsetesse ja ajaloolistesse protsessidesse (Mannheim 1952, Pilcher 1994: 483-5 kaudu). Mannheimi arvates kujunevad indiviidi „kindlad käitumis-, tunde- ja mõtteviisid“ välja lapsepõlvkogemustest. Seda rõhutavad ka Archer ja Giddens, kuigi nad analüüsivad nende protsesside põhjuslikkust erineval moel.

Mannheimi kuulsaim essee "Põlvkondade küsimus" 1923. aastast kirjeldab ühiskonda dialektilise ja sümbiootilise suhtena inimeste ja ajaloo vahel: individid jõustavad ajaloolisi konfiguratsioone ning on samal ajal ise nende poolt ajalooliselt jõustatud („ühiskond on konstrueeritud ajaloo kaudu ja individide abil, kes on ühiskonna poolt ajaloo kaudu konstrueeritud“ (Abrams 1982, Pilcher 1994: 490 kaudu)). Nii nagu klassipositsioon määrab individide jaoks ära kindla kogemuste diapasooni ning kallutab neid iseloomuliku mõtte- ja käitumisviisi poole, määrab ka põlvkondlik positsioon ära kogemuste parameetrid ning kallutab indiviide teatud käitumis-, tunde- ja mõtteviisi suunas (Mannheim 1952: 291; Pilcher 1994: 490 kaudu). See ühtib üsna hästi sellega, mida põlvkondlikes erinevustes rõhutab Archer.

Ometi ei välista see, et kronoloogiliselt samade sotsiaalsete ja ajalooliste kogemuste osaliseks saanud „põlvkondlikel kihtidel“ on oma põlvkondlik teadvus, siiski ühe kihi siseseid dünaamikaid ja loomulikke elukaarelisi protsesse, mis eri kihte taas sarnasemaks muudavad. Põlvkondlikest erinevustest ei leia ka otseseid põhjuseid, miks vajadus ühiskondlikuks

refleksiivsuseks kasvab. Neid põhjuseid peab otsima ühiskonna sotsiaalsest struktuurist – indiviidide ühendatusest ühiselu reeglitesse ja vabadustesse läbi turu, töö, kodanikuinitsiatiivi, poliitiliste ning kultuuriliste taastoodetavate etteantuste. Üksikisikute eluviiside ja –stiilide loomine ja taastootmine toob kaasa ühiskonna morfogeneetilise jõustamise. Siin puutuvad kokku Giddensi dualistlik vaade, kus agentsus kujundab struktuuri, struktuur omakorda ühtaegu võimaldab ja piirab agentsust, ning Archeri vaade morfogeneetilisele ühiskonnale, mis läbi sotsiaalse konteksti katkestatuse ja ühitamatuse suurenemisele suunab inimesi refleksiivsusele.

4. Uurimisküsimused, -materjal ja metoodika

Minu uurimistöö eesmärk on ühelt poolt avada refleksiivsuse erinevaid teoreetilisi käsitlusi ning teiselt poolt püüda kirjeldada agentsust ja refleksiivsust Eesti kontekstis. Indiviidi refleksiivsuse uurimiseks püüan mudeldada olemasoleva empiirilise andmestiku andmeid viisil, et muutuks võimalikuks agentsuses toimunud muutuste ja refleksiivsust tingivate tegurite vaatlemine. Teoreetiliste eelduste baasilt lähtudes on seda võimalik uurida, kuivõrd refleksiivsus sisaldub tegevustes ja toimimisvalikutes – praktiline käitumine, tarbimine jms (kasvõi näiteks tuludeklaratsiooni täitmine eeldab refleksiivsust). Seega on töö eesmärk rikastada olemasoleva uuringu andmeid täiendava analüütilise lähenemisega.

Andmeanalüüsi eesmärgid on:

- luua analüüsivahend, mis kirjeldaks indiviidide ühiskondliku elu praktikatesse haaratuse mitmekülgsust (sidustatust),
- luua Archeri teooriast inspireeritult analüüsivahend, mis aitaks indiviide eristada keskse otsustamise laadi järgi,
- testida metoodilist vahendit teoreetiliste eelduste suhtes,
- kirjeldada analüütilise vahendiga eristatud vastajaterühmi sotsio-demograafiliste näitajate põhjal,
- vaadelda muutusi neis vastajaterühmades ning nende suhteid muutustega, muutuse kogemust,
- vaadelda analüüsis eristatud rühmade üldisi karakteristikuid, mis võiks põhjendada nende indiviidide võimekust muutuda või toetada muutustes osalemist.

Morfogeneesi (milles sotsiaalsed vormid muudavad oma vormi, trajektoori ja struktuuri) ennast on indiviidile fokuseerudes praktiliselt võimatu uurida, kuid võimalik on vaadelda

seda, kuidas inividid toimunud muutuseid tajuvad ja hindavad, aga ka polemiseerida inividide käitumises toimunud muutuste pinnalt ka struktuuriliste muutuste üle.

Archer ja Giddens lähtuvad mõlema sellest, et indiviidi refleksioonipraktikad kujunevad välja täiskasvanuks kujunemise protsessi jooksul. Giddensi arvates taastoodavad ning kujundavad indiviidi refleksioonipraktikad ümber neid ühiskonna struktuure, millesse nad on sotsialiseeritud, muutes läbi oma tegevuse kõrvalmõju toimimise tingimusi teiste agentide jaoks. Mõlema eristavad erinevaid teadvuse komponente, eeskätt seda, et on teadvustatud m tlemisprotsessid ja teadvustamata elupraktikad. Archer vaatleb agentsust kui sisekõne kaudu mõtestatud toimimispraktikaid, toimimisviise. Giddens rõhutab aga ka refleksiooni kehalisust (pidades selle all silmas eelkõige praktilist teadvust, automatiseeritud k itumisrutiine). Et inimkeha on ajaliselt ja ruumiliselt piiratud (osaleda saab korraga vaid ühes kohas asetleidvas arutelus või toimingus, mis võtab kindla aja), esitab refleksivsuse praktiseerimine väljakutse indiviidi elukorraldusele.

Seetõttu on oluline vaadelda indiviidi sotsiaalseid praktikaid (just nimelt sotsiaalseid –  hiskonnaelust tingitud, orienteeritud sellest osa saamisele), millele ta oma aja ja ruumi võimalused kulutab, ja mille üle toimuv sisekõne võimalikuks muutub. Just tempo kasv ja vajadus muutuvate struktuuride üle reflekteerida peaks seadma ajapiirangu ja pinge inividide praktilisele ja refleksivsele toimetulekule, sest refleksioonis osalemine eeldab oma tegevuse sünkroniseerimist paljude teiste eri osapoolte vajaduste järgi.

4.1. Uurimismaterjal

Eeldus on, et Eestis toimuvad mitmed globaalsed protsessid hilinemisega ja j releaidatult, aga see-eest mõnevõrra kiiremini ja reljeefsemalt vaadeldavana. Võrdlemisi hea ajalise vahemiku muutustest ülevaate saamiseks pakub „Mina.Maailm.Meedia“ k sitlus, mida on meie instituudis läbi viidud 2002. aastast igal kolmandal aastal. Uuringuetappide üldkogumisse kuuluvad Eesti Vabariigi alalised elanikud vanuses 15–79 aastat, valimi suurus on ligikaudu 1500 vastajat ning valim on representatiivne üldkogumi suhtes.

Uuring koosneb küllalt mahukast ankeetküsitlusest (2014. a küsitlusetapis üle 650 tunnuse), mida vastaja täidab ise kirjalikult, ning suulisest intervjuust (2014. a üle 220 tunnuse), milles küsimustele vastatakse intervjuueeria kaasabil. Uuringu omapära on väga lai käsitletavate teemade amplituud, mis katab vastaja väärtuseid, tegusid, meediatarbimist, osalust ühiskonnas, traditsioone, mobiilsust, kuuluvustunnet, ajakasutust, tarbimist, ettevõtlust jpm. See võimaldab vaadelda seoseid enamate tunnuste vahel kui kitsamate küsitlusuuringute puhul tavaks (sagedasti piirduakse ühe teema, ühe uurimistraditsiooniga jne).

Indiviidide refleksiivsuse ja agentsuse uurimine ei ole lihtne ülesanne. Eriti kui seda modelleerida juba olemasolevate andmete pinnalt, millega ei taotletud täpselt seda ambitsiooni. Ankeetküsitlusega on aga võimalik uurida inimeste eneste hinnangud sellele, millele nad mõtlevad, mis teeb neile muret, kui sageli nad mingit käitumisakti sooritavad või milleks. Ankeetküsitlus ei sobi protsessiliste tegevuste analüüsimiseks, sest ta löikab valitud indiviidide arvamused välja neid ümbritsevast sotsiaalsest kontekstist, ajalis-ruumilistest suhetest, põhjuslikkusest, mis viib ühest sammust teiseni, sotsiaalsetest suhetest, mille võrgustikus nad oma agentsust praktiseerivad jne. Ometi püüan valitud näitajaid püüda ning nende abil kirjeldada agentsuse ja refleksiivsuse väljendumist empiirilises andmestikus.

Refleksiivsustlaadide mudeldamise eesmärgiga lülitati 2014. aasta küsitlusse spetsiaalne küsimusteplokk, mis käsitles indiviidi toimumist muutuse olukorras. Paraku jäid vastajatele kirjalikus ankeedis esitatud väited ajapuudusel põhjalikumalt testimata ja ei ole seetõttu väga täpselt sihitud ning ei hakanud kõik soovitud moel tööle.

4.2. Uurimisküsimused

Kitsama metoodilise ülesandena püstitasin järgmised uurimisküsimused:

1. Milliseid on metoodiliste analüüsivahendite võimalused ja puudused, kuivõrd aitavad need teoreetilisi eeldusi püüda?
2. Milliseid refleksiooni ja agentsuse tüüpe on võimalik kirjeldada?
3. Millised tunnused neid iseloomustavad?

4. Kuidas tõlgendada muutuseid, mis peegelduvad erinevate andmestike pinnalt tehtud analüüside kõrvutamisel?
5. Millised tunnused toetavad ja iseloomustavad eri tüüpi refleksiivsusaadide väljakujunemist?

4.3. Metoodika

Teoreetilise probleemi empiiriliseks analüüsiks ajendas eeskätt Tartu Ülikooli ühiskonna- teaduste instituudi küsitlusuuring „Mina.Maailm.Meedia“. See erinevatel aastatel (2002, 2005, 2008, 2011, 2014) läbiviidud uuring võimaldab luua mitmetes agentsust ja refleksiivsust käsitlevate tunnuste kohta aegridasid. Eeldus, et Eesti ühiskonna kiire muutumine võimaldab näha muutatusi 12-aasta pikkuses ajavahemikus, pidas paika. Ankeetküsitluse koostamisel ei pidanud küsitlust koostanud instituudi töötajad silmas tänase magistritöö kirjutaja teoreetilist ambitsiooni, seega lähtuvad hilisemad analüüsid varem läbi viidud uuringu võimalustest.

Analüüsi läbiviimiseks on kasutatud andmeanalüüsi programmis SPSS. Töö käik eeldas ühist arutelu magistritöö juhendajaga analüüsi komponentide üle, nende teoreetiliste puudujääkide jms üle. Seejärel viis juhendaja tehniliselt SPSSis läbi andmetöötluse (seda peamiselt aja kokkuhoiu põhjusel – iseseisvalt oleksin pidanud analüüsi täiesti otsast alustama, samuti oli juhendaja samadest andmetest huvitatud jms). Seejärel tegelesin mina edasi toorandmete analüüsi ja tulemuste sünteesiga.

Analüüsi läbiviimist alustasime liittunnuste ehk indekseid komponeerimisest. Osa neist oli juba uuringu käigus instituudi töötajate poolt välja töötatud, osa koostas juhendaja, osa sündis meie ühises loomes ühteaegu nii andmetabeleis ja ankeedis kui ka teoreetilistes märkmetes näpuga järele ajades. Andmete omavaheliste seoste hindamiseks kasutasime nii lihtsat seoseanalüüsi, aga ka faktor- ja korrelatsioonanalüüsi. Täiendavalt peegeldasin saadud metoodilisi vahendeid teoreetiliste eeldustega.

Keskseks töövahendiks analüüsis jäi klasteranalüüs K-keskmiste meetodil. Klasteranalüüs on kirjeldav andmeanalüüsi meetod, mis võimaldab jaotada objekte ehk küsitletud indiviide

mitme tunnuse põhjal rühmadesse ehk klastritesse sarnasuse alusel, kus klastrisiseselt on individidid maksimaalselt sarnased ning erinevasse klastrisse kuuluvad individidid minimaalselt sarnased. Klastritevahelised piirid kujunevad klasteranalüüsi käigus ja nendevahelisi erinevusi iseloomustatakse läbi klatri komponentideks olnud tunnuste keskmiste analüüsi. Seda, kas tunnus on klastreid piisavalt eristav, näitab ANOVA testi olulisus. Tunnuseid, mis ANOVA analüüsis klastreid ei eristanud, klastrite komponendiks ei lisatud. Klastrite koostamisel kasutasime lühendamata indekstunnuseid, et vähendada intervallide abil tunnuse lühendamise läbi tekkivaid täiendavaid moonutusi klastrite struktuuris. Korduvad katsetused klastritega näitasid, et paremini põhjendatavad ja läbi aastate püsivamad klastritestruktuurid tekkisid analüüsis just lühendamata indeksite baasil.

Erinevalt Archeri uuringust (vt peatükk 3.1.) ei lähtunud me psühholoogilisest traditsioonist, mis püüab tabada inimese sisekõneluslikke tendentse, kuid mitte seda, kas vastaja on üldse muutustega kokku puutunud või kuidas neis toiminud. „Mina.Maailm.Meedia“ küsitluses vastajale esitatud väidete puhul on selgelt esil inimese enese hinnang oma käitumisele sotsiaalsetes muutustes. Kahtlemata on need samuti hinnangud, mis on eriti sõltuvuses vastaja enesehinnangust (soov paista oma alter egona). Näiteks võib eeldada, et noored inimesed ei taha tunnistada oma otsuste sõltuvust ümbritsevatest inimestest. Samas on need küsimused fokuseeritumad ja suurema üldistustasemega, kuigi ei paku tõlgenduseks sama rikkalikku andmestikku kui pikad süvaintervjuud.

Võib polemiseerida kuivõrd oluline on, kas hinnangu oma refleksiivsuse laadile annab inimene ise või uurija. Eelpool kirjeldatud hambaarsti-näide tõi välja, et individ võib praktiseerida erinevaid refleksiivsuse laade väga lühikese aja jooksul. Kui uurija oma küsimustega inimeste sisekõnelusi peilib, siis näeb ta seal kindlasti tendentse ja reeglipärasid, mida inimene (eriti noor inimene) ise ei näe. Samas surub ta oma küsimustega peale olukordi, mis ei pruugi olla vastaja meelest kõige olulisemad või murrangulisemad. Vastaja võib oma mälu selektiivsuses väärtustada teisi hetki, milles avalduv refleksiivsus võib olla teistsugune.

Järgnevates alapeatükkides kirjeldan analüüsi objektiks olevaid sotsiaalse sidustatuse klastreid, mis põhinevad erinevatesse praktikatesse sidustatusel, ja Archeri refleksiivsus-laadide klastreid, mis põhinevad hinnangutel muutuses toimimisel. Sellele järgnevas

peatükis on tehtud klastrite iseloomustus läbi mitmete liittunnuste, mis aga ei ole eraldi nii olulised, et indeksid siinkohal detailselt lahti kirjutada.

4.3.1. Sotsiaalse sidustatuse klastrid

Maie Kiiseli (2013) varasemas uurimistöös koostatud sotsiaalse sidustatuse tüpoloogia koondas „Mina.Maailm.Meedia“ uuringu 2002.-2011.a vastajad klasteranalüüsi meetodil sarnasuse alusel, mudeldades inimeste tegusid erinevat tüüpi praktikatesse sidustatuse põhjal (eeldus, et tegu on nii individuaalsest refleksioonist kui sotsiaalsest struktuurist tingitud, kuigi teo ajendit ja tagajärge ei anna ankeetküsitluse baasil teoga seostada). Klasteranalüüs koostati kuuest indeksist, millest igaüks koondab mitmeid sarnase fookuse või iseloomuga küsimusi, mis keskenduvad otseselt vastajate valitud elupraktikatele. Tüpoloogia põhineb Giddensi strukturatsiooniteooriast tuletatud ideestikul ning seega sisaldavad indeksid ainult praktilise teadvuse faktoreid (mida inimesed väidavad, et nad teevad) kaardistades seeläbi vastaja elupraktikatest teda ühiskonnaga suhestavaid praktikaid ja nende tugevust. Prooviti erinevaid klastrite jaotuseid (4-6), lõplikuks valikuks jäi piisava kirjeldusvõimega viie klastriga analüüs. Klastrite moodustamisel kasutati lühendamata tunnuseid.

Nagu öeldud, valiti klasteranalüüsi tunnustena väited kuues eri tegevusvaldkonnas sooritatavate tegevuste kohta, kus ühe tegevusvaldkonna praktikad koondati eelnevalt liittunnuseks. Need kuus tegevusindeksit vaatlesid järgmisi valdkondi: suhted sõprade ja lähedastega, tarbimine kui eneseväljendus, kodanikuühendustes osalemine, looduses viibimine ja tegutsemine, poliitilistes otsustes osalemine ning kultuuriosalus ja esteetiline eneseväljendus. Nende tegevusindeksite komponendid (üksiktunnused ja vastuste kaalud) on toodud lisas 1, tabelis 1.

Kindlasti oli selliste indeksite kasutamine valik paljude võimaluste seast. Näiteks oleks sobinud siin kasutada ka tööalaseid praktikaid, kuid tööalaselt on hõivatud võrdlemisi väike osa elanikkonnast. Piiranguid seadis ka see, et soov oli kõrvutada eri aastatel kogutud andmestikke ja igal aastal ei küsitud päris samu küsimusi. Ka üksikud klastrite

moodustamise aluseks olnud liitunnuste küsimused muutusid pisut aastate lõikes, kuid need erinevused on piisavalt väikesed, et tulemustele mitte olulist mõju avaldada.

Analüüsis sündinud viis klastrit, mis on võrdlemisi hästi kõrvutatavad ka aastate kaupa, said järgmised nimetused:

- **mitmekülgset ja tugevalt sidustunud:** nii-öelda aktivistide rühm, keda iseloomustavad kõrged tulemused kõikide indeksite keskmistes
- **mitmekülgset ja mõõdukalt sidustunud:** lähedane esimesele rühmale kuivõrd üldiselt on indeksite keskmised kõrged, kuid selle klatri liikmed ei raba korraga nii mitmel rindel (peamiselt madalam kodanikeühendustesse haaratus)
- **tarbijana sidustunud:** rühm, kes suhestub ühiskonnaga peamiselt läbi tarbijakultuuri (sh keskmisest madalam huvi kodanikuühiskonnas ja valimistel osalemise vastu)
- **valijana sidustunud:** nii-öelda korralike kodanike rühm, kes on sotsiaalsesse suhetesse pindmiselt haaratud ning kelle kultuuriosaluse, kodanikuühiskonnas kaasalöömise jms indeksid on madalad, kuid kelle valimistel osalemise indeks on kõrge
- **nõrgalt sidustunud:** rühm sotsiaalsesse suhetesse ühekülgset ja pindmiselt haaratutest, kellel on stabiilselt madalad keskmised tulemused kõikide indeksite lõikes

Ehkki sotsiaalse sidustatuse klastrid on analüüsivahendina loodud Maie Kiiseli (2013) varasema uurimistöö käigus, toetub käesolev töö sellele vaid metodoloogilise vahendi osas: vahepeal on toimunud „Mina.Maailm.Meedia“ küsitluse uus etapp ning analüüsisosas vaatlen värskeid, 2014. aasta küsitlusandmeid.

4.3.2. Archeri refleksiivsuslaadide klastrid

Refleksiivsuse laadi kohta esitati viimases, 2014. aasta „Mina.Maailm.Meedia“ küsitluses spetsiaalselt ettevalmistatud küsimused, millest kõik ei hakanud siiski soovitud moel tööle. Küsimuste pinnalt koostasime indekstunnused, st konstrueerisime refleksiivsuslaadid läbi vastuste selekteerimise (*select cases*) ning tegime klasteranalüüsi (proovisime ka faktoranalüüsi, kuid see jäi rohkem tõlgenduslikuks abivahendiks, sest metarefleksiivsus peitus teiste faktorite sisse). Teoreetilisele kontseptsioonile tuginedes võib saadud analüütilist vahendit siiski rahuldavaks pidada.

Indeksi koostamise aluseks oli kaks põhimõtet:

1. Ettevõtlikkus, oskus määratleda vajadust initsiatiiviks, võimekus kujundada "eluprojekte" (see viimane jäi halvastirakendatuks)
2. Omal käel tegutsemine, mitte segada laskmine teiste arvamusest *versus* oskus kuulata alternatiivseid nõustajaid, võtta arvesse infoallikaid

Väited ettevõtlikkuse ja initsiatiivikuse kohta peegeldavad meie kontseptsioonis indiviidi võimet läbi refleksiivsuse jõuda tegutsemiseni, mis on üks oluline eeldus refleksiivsuslaadi määratlemisel. Koos kommunikatiivsuse viise käsitlevate väidetega, on teoreetilist mudelit arvestades võimalik tuvastada refleksiivsuslaadi. Andmestikust ei leidnud sobivaid tunnuseid, millega vaadelda nõ isiklikku eluprojekti või muret (*personal concern*), mis on Archeri teoorias üheks läbivaks elemendiks. Tabelis 3 on toodud küsitluses esitatud väited, mille vastustel põhines refleksiivsuslaadide klasteranalüüs.

Tabel 3. Archeri refleksiivsuslaadide klasteranalüüsi indekse aluseks olnud tunnused ja nende kaalud. (Küsimus: *Kuidas Te tavaliselt toimate, puutudes kokku vajadusega oluliselt muuta oma tavapärast tegevusviisi, võtta kasutusele midagi uut ja harjumatut?*)

Legend: + nõustumine, - mittedõustumine (uurija eeldus teoreetilise mudeli baasil)

Küsimus	meta-	auto-	komm.	killust.
1. Olen muutuste eestvedaja, üritan aega viitmata proovida uut moodi tegutsemist	+	+	-	-
2. Hangin lisainfot, hindan kriitiliselt muutuste sobivust ja oma võimalusi, enne kui uuendustega kaasa lähen	+	+	+	-
3. Pean nõu sõprade, lähedaste inimestega, võtan kuulda nende soovitusi	+	-	+	-
4. Püüan teiste arvamustest sõltumatult muutustest aru saada, võtan vastu iseseisva otsuse, kuidas tegutseda ¹	-	+	-	-
5. Ei tee muutustest välja, jätkan harjunud kombel, niikaua kui võimalik	-	-	+	+
6. Mul on raske otsustada, kelle nõuandeid kuulata	-	-	-	+
7. Üritan ebameeldivaid muutusi takistada, nende vastu midagi ette võtta ²	+	-	-	+
8. Hoidun eemale, püüan vältida edaspidi selles tegevusvaldkonnas osalemist	-	-	+	+

¹ seda väidet kasutati ainult mehaaniliselt koostatud autonoomsete indeksis, sest klasteranalüüsis ei

² küsimus jäi kasutamata, sest vastajad mõtestasid oma vastuseid vastu uurija ootuseid (väitega ei nõustunud mitte killustunud, vaid ebamäärane segagrupp, suures osas ka kõrge agentsusega vastajad)

Tabelis 3 toodud tunnuste alusel proovisime koostada nõ puhtaid tüüpe, kuid see strateegia ei olnud edukas, kuivõrd haaras väga väikest osa vastajatest. Mistahes „puhtaid tüüpe“ on ka päris elus väga vähe. Katsetasime andmetega kuni jõudsim klasteranalüüsini, mis hõlmas suurema arvu vastajaid (kõik) ning andis paremaid statistilisi seoseid, mistõttu oli analüütiliselt sobivam.

Klastrid koostati neljast indeksist ja ühest üksiktunnusest. (1) Ettevõtlikkuse indeksisse koondati kolme tunnuse baasil ettevõtlikkust väljendavad või ettevõtmatusena vastanduvad vastused (1, 5 ja 8; vt tabel 4). (2) Ettevõtmatus indeks koostati vastupidisel põhimõttel. Arvestati ainult kas positiivseid või negatiivseid skaalaotsi (mis väljendasid sarnast tagamõtet), et saada reljeefsemad indeksid ja saavutada klasteranalüüsis klastrite reljeefsem väljajoonistumine (sisuliselt oleks võinud piirduda ju ühe ettevõtlikkuse indeksiga, mille madalam ja kõrgem väärtus oleks võinud klasteranalüüsis samamoodi toimida, kuid sellised katsetused ei andnud paremat analüüsivahendit). Sarnaselt joonistati välja ka (3) kommunikatiivsuse indeks, mis väljendas aktiivset infootsimist ja nõupidamist (küsimused 2 ja 3) ja (4) akommunikatiivsuse indeks, mis väljendab indiviidi otsustamise autonoomsust.

Tabel 4. Archeri refleksiivsustlaadide keskmised klastrite koostamise aluseks olnud üksiktunnuste ja indeksite lõikes.

	kommunika- tiivne	metareflek- siivne	killustunud	autonoomne	ANOVA sig.
Üksiktunnus 6 – raske valida nõuandjat (lisa 2, tabel 1)	2,92	1,66	2,92	2,91	0,000
Üksiktunnus 4 – sõltumatu otsustamine (lisa 2, tabel 2)	3,52	3,25	3,42	3,96	0,000
Muutuses ettevõtlikkuse indeks (lisa 2, tabel 3)	0,87	3,2	0,34	2,67	0,000
Muutuses ettevõtmatus indeks (lisa 2, tabel 4)	2,58	0,55	3,52	0,63	0,000
Muutuses kommunikatiiv- suse indeks (lisa 2, tabel 5)	2,83	2,94	0,79	1,43	0,000
Muutuses akommunikatiiv- suse indeks (lisa 2, tabel 6)	0,03	0,07	1,67	0,81	0,000

Lisaks eelpool kirjeldatud neljale indeksile kasutasime üksiktunnust (küsimus 6), mis väljendas vastaja segadust muutuse hetkel, võimetust või võimekust aru saada, kelle nõu kuulata (selle küsimuse mõte oli joonistada välja killustunute grupp). Teine algselt

klasteranalüüsi planeeritud üksiktunnus, küsimus nr 4, leidis vastajate poolt väga palju ära märkimist (kes tunnistaks, et ta ei otsusta ise enda elu üle?) ja see ei hakanud analüüsis klastreid eristama. Küsimuse mõte – püüda otsust vastu võtta teistest inimestest sõltumatult joonistub tegelikult välja ka akommunikatiivsuse indeksi väärtusest klasteranalüüsis.

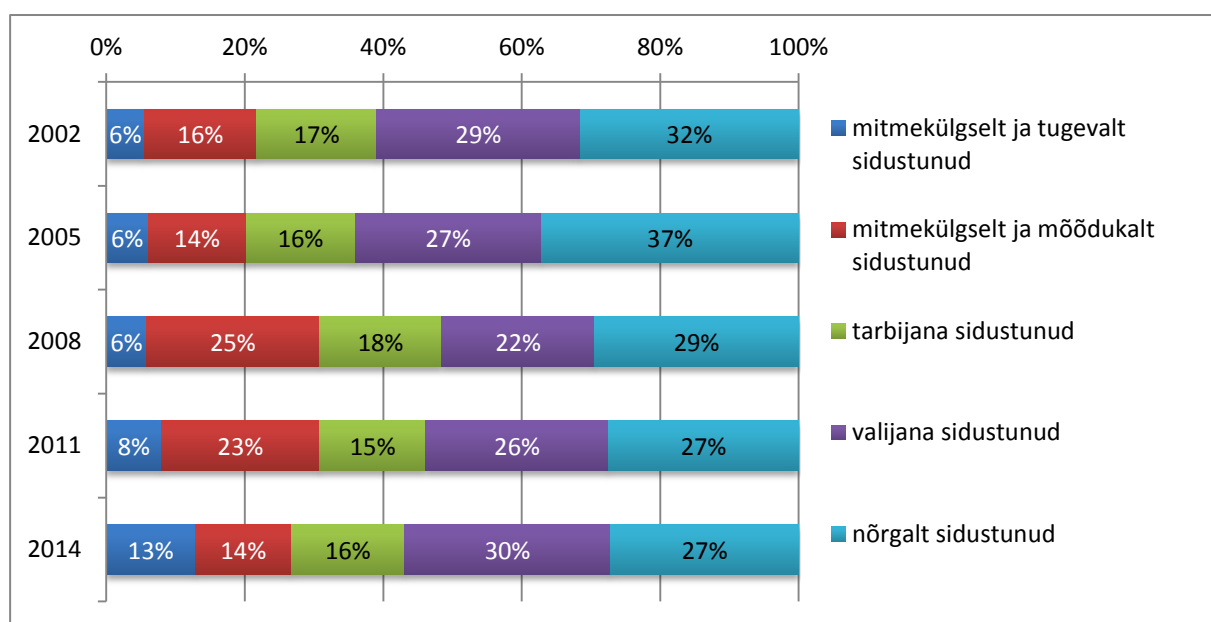
5. Analüüs

5.1. Refleksiivsus ja sotsio-demograafilised tunnused

Alljärgnevalt annan ülevaate sotsiaalse sidustatuse klastrite ja Archeri refleksiivsuslaadide klastrite peamistest sotsio-demograafilistest tunnustest „Mina.Maailm.Meedia“ andmestikus, sealhulgas sugu, vanus, haridustase, elukoht, leibkonna sissetulek ning subjektiivne paigutumine ühiskonna sotsiaalsetes kihtides. Seejuures vaatlen sotsiaalse sidustatuse klastrite profiili viimase uuringuetapi ehk 2014. aasta andmeid (ehkki need klastrid on ajas võrreldavad alates uuringu esimesest, 2002. aastast), kuivõrd sotsio-demograafia ajalise dünaamika analüüsi maht väljuks minu töö eesmärgipüstituse raamidest. Võrdlusi varasemate uuringuaastatega teen vaid olulisemate näitajate osas. Sotsio-demograafilisi tunnuseid puudutavad tabelid on toodud lisades 1 ja 2.

5.1.1. Sotsiaalse sidustatuse klastrite sotsio-demograafiline profiil

Kõige enam vastajaid paigutus 2014. aastal valijana sidustatute klastrisse, umbes 30% valimist. Peaaegu sama suur (27%) oli ka nõrgalt sidustunute klastrisse paigutunud indiviidide osakaal. Üsna võrdne hulk vastajaid paigutus tarbijana sidustunud ning mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud klastritesse (vastavalt 16% ja 14%). Mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud klatri liikmete osakaal koguvalimist oli 2014. aastal 13%. On näha, et tugevalt sidustunute hulk on ajas mõnevõrra kasvanud, samas on mõõdukalt sidustunuid pärast 2008. aasta suurt tõusu (majandusbuumi mõju?) proportsionaalselt vähemaks jäänud. Võrdlusandmed aastate lõikes on esitatud joonisel 1 ja lisa 1, tabelis 2.

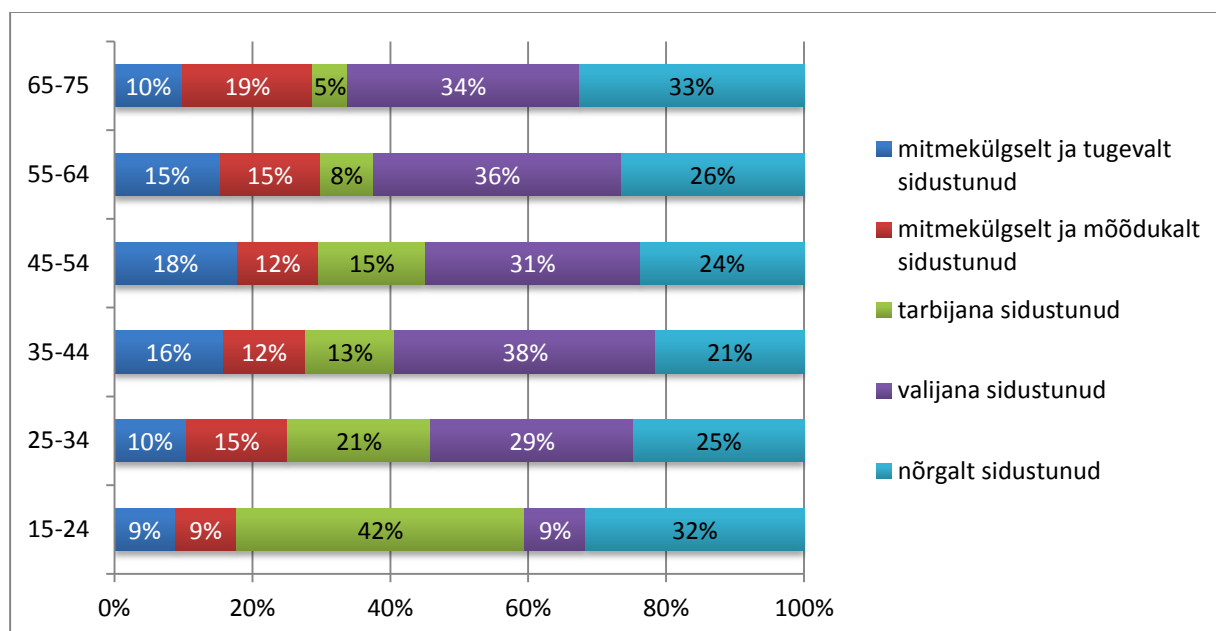

Joonis 1. Sotsiaalse sidustatuse klastrite osakaalud koguvalimist uuringuaastate lõikes.

Kui mitmekülgsest ja tugevalt sidustunute ning mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunute klastritesse paigutunud vastajate hulgas olid ülekaalus naised (mõlemast ligikaudu 2/3 moodustavad naised, vt lisa 1, tabel 3), siis tarbijana või valijana sidustunute hulgas oli sooline jaotus lähedane valimi keskmisele jaotusele. Samas oli nõrgalt sidustunute hulgas mehi proportsionaalselt rohkem (57%). Mitmekülgsest ja tugevalt sidustunute klattris oli vene keeles ankeedile vastajaid protsentuaalselt kõige vähem, moodustades vaid 12% (kõikidest vastajatest kokku oli venekeelseid 32%, vt lisa 1, tabel 4). Märkimisväärselt kõrgem oli eestikeelsete vastajate osakaal ka valijana sidustatute ning mitmekülgsest ja

mõõdukalt sidustatute hulgas (vastavalt 20% ja 24%). Venekeelsete vastajate osakaal oli kõige suurem nõrgalt sidustunute klastrisse paigutunute hulgas, millest nad moodustasid poole, samuti tarbijana sidustatute hulgas, kus neid oli 46%.

Klastrite vanuselises jaotuses (vt joonis 2 ja lisa 1, tabel 5) on kõige silmatorkavam tarbijana sidustatute suur osakaal nooremates vanuserühmades (15-24- ja 25-34-aastased) ning ühtlasi noorte madal osakaal valijana sidustunute hulgas (mis on elukaart arvestades ootuspärane). Tarbijana sidustunute hulk väheneb vanuse kasvades, vanemates, 55-64- ja 65-75-aastaste vanuserühmas on neid üsna marginaalselt. Valijana sidustunute osakaal kasvab koos vanusega, erandiks on 45-54-aastased, kus see on külgnervate vanuserühmadega võrreldes pisut madalam („võitjate põlvkond“?).

Joonis 2. Vanuserühmade jaotus sotsiaalse sidustatuse klastrite lõikes 2014. aastal (sig = 0,000, Crameri V = 0,186).

Nõrgalt sidustunute osakaal on kõigi vanuserühmade lõikes pisut alla valimi keskmise, välja arvatud kõige noorem ja kõige vanem vanuserühm, kus nõrgalt sidustunuid on keskmisest enam. Kui liita tugevalt ja mõõdukalt sidustunud mõtteliselt kokku üheks mitmekülselt sidustunute rühmaks, on joonisel 2 näha, et nende osakaal vanuse kasvades pisut tõuseb, moodustades üle 45-aastaste hulgast stabiilselt ca 30%. Mitmekülselt ja tugevalt

sidustunuid on kõige enam keskmistes vanuserühmades (35-44- ja 45-54-aastased), samas kui mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunuid on mitmekülselt sidustunute seas rohkem 25-34- ja 65-75-aastaste hulgas.

Haridustasemete lõikes (lisa 1, tabel 6) on valijana sidustunud, aga ka tarbijana sidustunud kõige lähedasemad valimi üldisele jaotusele: veidi rohkem kui pooltel on keskharidus ning kõrgharidust omavate vastajate osakaal jääb alla 30% (tarbijana sidustunutel vanuselisest koosseisust tingituna veidi kõrgem alla keskharidusega vastajate hulk). Mitmekülselt ja tugevalt sidustunud klastrisse paigutunute hulgas on märkimisväärselt kõrge kõrgharidusega vastajate osakaal: 60%. Mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunute hulgas on aga keskharidusega ja kõrgharidusega indiviidide hulk ligikaudu võrdne, vastavalt 47% ja 48%. Mõlemas viimati nimetatud klasteris on alla keskharidusega vastajate osakaal väga madal (alla 5%). Nõrgalt sidustunute hulgas on jällegi alla keskharidusega vastajaid teiste klasteritega võrreldes enim (30%) ning kõrgharidusega indiviidide osakaal madalaim (11%), mis tuleneb osaliselt vanuselisest koosseisust (noorim ja vanim vanuserühm on tõenäoliselt keskmiselt madalama haridustasemega).

Tallinnas ja Tallinna, Tartu ning Pärnu lähiümbruses on oluliselt kõrgem mitmekülselt ja tugevalt ning mõõdukalt sidustunute osakaal (lisa 1, tabel 7). Märkimist väärib, et mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunuid on rohkem ka Tartus ja Pärnus, kus tugevalt sidustunute osakaal on lähedane valimi keskmisele. Nagu indikeerib ka ankeedile vastamise keele jaotus (lisa 1, tabel 4), on mitmekülselt sidustunute klastrid ja valijana sidustatute klaster teistega võrreldes märksa väiksema osakaaluga Ida-Virumaa suuremates linnades (Narva, Kohtla-Järve, Jõhvi, Sillamäe). Samas on neis linnades tarbijana sidustatute osakaal kõige kõrgem. Tarbijana sidustatuid elab keskmisest rohkem ka Tartus ja Pärnus. Valijana sidustatuid on enim väikelinnades ja maapiirkondades. Nõrgalt sidustatuid on enim Ida-Virumaa linnades ja teistes väikelinnades, maapiirkondades on nende esindatus võrreldav valimi keskmise jaotusega.

Vaadates vastajate sissetulekute jaotumist klasterite lõikes, on näha, et tugevalt ja mõõdukalt sidustunute klasteritesse paigutunud vastajad on teistega võrreldes kõrgema sissetulekuga (lisa 1, tabel 8). Ka tarbijana sidustunud kuuluvad pigem kõrgema sissetulekuga rühmadesse, samas kui valijana sidustatud on pigem keskmise sissetulekuga. Nõrgalt

sidustunute kuusissetulek ühe pereliikme kohta on kõige madalam, nende osakaal on kõrgeim keskmise, madala ja väga madala sissetulekuga rühmades.

Kui vaadata vastajate jaotumist sotsiaalsesse kihti (subjektiivne enese paigutamine sotsiaalse „trepi“ astmetele, kus alumine aste on neile, kes tunnevad end ühiskonnast tõrjutuna, ning ülemine neile, kes tunnevad end tipus, rikka ja mõjukana), näeme, et nõrgalt sidustunud on paigutanud end enim ühiskonna madalamatesse kihtidesse (lisa 1, tabel 9). Valijana sidustunud näevad end pigem kesk- või madal-keskkihis, samas kui tarbijana sidustunud kalduvad end määratlema ühiskonna kõrg- või kõrg-keskkihti kuuluvana. „Aktivistide“ klastritesse paigutanud vastajad asetasid end pigem ühiskonna kesk- ja kõrgkihtidesse, seejuures tuleb välja tuua, et mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud näevad end kõige enam kõrg-keskkihti kuuluvana, kuid mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunute osakaal on selles kihis veidi madalam, ehkki mõõdukalt sidustunute hulk on ülekaalukaim kesk- ja kõrgkihis (enese sotsiaalsesse kihti paigutamine on rohkem polariseerunud).

Püüdes kokkuvõtvalt mudeldada klastreid eristavaid tunnuseid ehk tuua välja sotsio-demograafiliste tunnuste lõikes iga klatri puhul ühe näitaja, mis on teiste klastritega võrreldes rohkem iseloomulik (st tegu ei ole alati protsentuaalselt kõige suurema osakaaluga, sest näiteks elukoha puhul on enamikes klastrites esikohal Tallinn), saame klastritele eriomaseid tunnuseid kirjeldava tabeli (vt tabel 5).

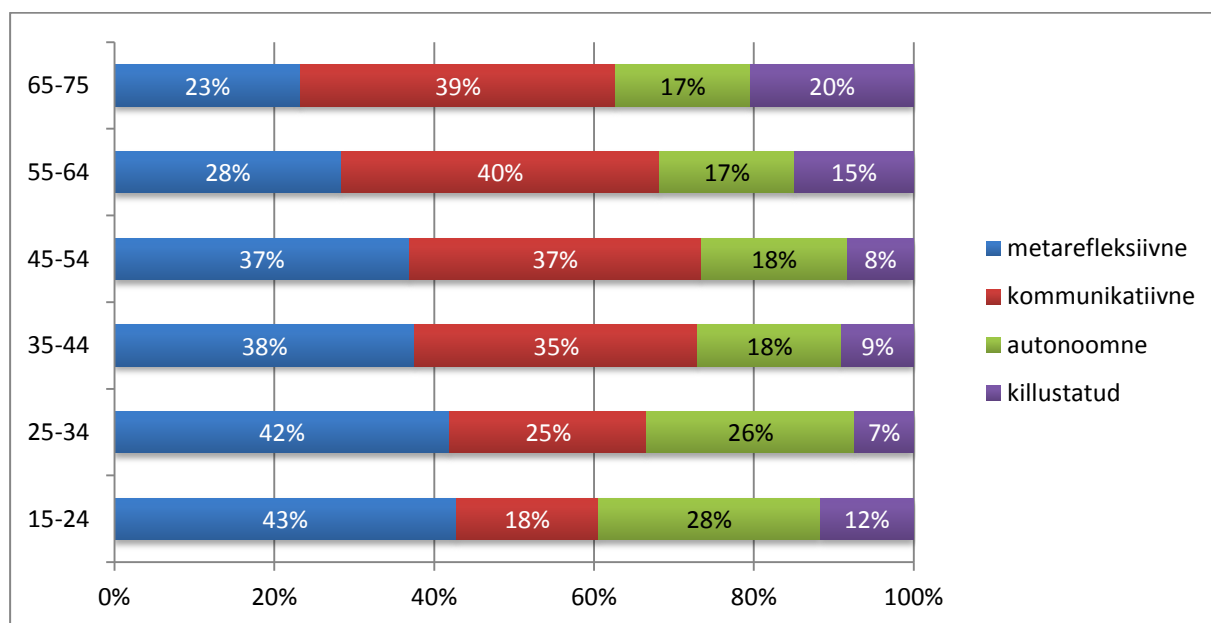
Tabel 5. Sotsiaalse sidustatuse klastritele eriomased sotsio-demograafilised tunnused 2014. aastal.

	mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	tarbijana sidustunud	valijana sidustunud	nõrgalt sidustunud
sugu	67% naisi	65% naisi	54% naisi	50% mehi	57% mehi
ankeedi keel	88% eesti	76% eesti	46% vene	80% eesti	50% vene
vanuserühm	24% 45-54 a	29% 65-75 a	38% 15-24 a	22% 55-64 a	26% 65-75 a
haridustase	58% kõrgharidus	48% kõrgharidus	56% keskharidus	59% keskharidus	30% alla keskhariduse
elukoht	37% Tallinn	18% Tartu, Pärnu	19% Ida-Viru	30% väikelinn	26% väikelinn
sissetulek	34% kõrge	29% väga kõrge	28% kõrge	39% keskm.	15% madal
sotsiaalne kiht	31% kõrg- keskkiht	28% keskkiht	27% kõrgkiht	20% madal- keskkiht	30% madalkiht

5.1.2. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite sotsio-demograafiline profiil

Koguvalimist ligikaudu ühe kolmandiku moodustasid kommunikatiivse refleksiivsuse ning teise kolmandiku metarefleksiivsuse klastritesse paigutunud individid (lisa 2, tabel 7). Ligikaudu viiendik vastanutest paigutus autonoomselt refleksiivsete klastrisse ning ülejäänud (ca 13%) killustunud refleksiivsete klastrisse.

Kui metarefleksiivsete hulgas on mehi ja naisi ligilähedaselt sama palju kui kogu valimis keskmiselt (47% mehi, 53% naisi, vt lisa 2, tabel 8), siis kommunikatiivse refleksiivsuse klastris on naiste osakaal paari protsendipunkti võrra keskmisest suurem (56% naisi). Samal ajal on killustunudute hulgas mõnevõrra rohkem ning autonoomsete hulgas märkimisväärselt enam mehi (vastavalt 49% ja 53% mehi). Samas ei ole sugu eristav tunnus, kuivõrd erinevused klastrite vahel ei olnud statistiliselt olulised. Ankeedile vastamise keeleline jaotus andis nõrga seose ning selles eristub teistest metarefleksiivsete klaster, kus on venekeelsete vastajate hulk valimi keskmisega võrreldes viie protsendipunkti võrra kõrgem (valimis kokku 62% eestikeelsele, 32% venekeelsele ankeedile vastajat, vt ka lisa 2, tabel 9). Kommunikatiivse, autonoomse ja killustunud refleksiivsuse klastrites on eesti keelt kõnelejate osakaal kahe kuni nelja protsendipunkti võrra kõrgem, kuid erinevused on väikesed.

Joonis 3. Vanuserühmade jaotus Archeri refleksiivsuslaadide klastrite lõikes (sig = 0,000, Crameri V=0,146).

Vanuseliselt (joonis 3; lisa 2, tabel 10) on nooremates vanuserühmades (15-24 ja 25-34 a) proportsionaalselt suurem metarefleksiiivsete ja autonoomsete osakaal. Keskmites vanuserühmades (35-44 ja 45-54 a) on pea võrdse osakaaluga nii metarefleksiiivse kui kommunikatiivse refleksiiivsuse klastrisse paigutunuid. Vanemates vanuserühmades (55-64 ja 65-75 a) langeb märgatavalt metarefleksiiivsete osakaal ning tõuseb kommunikatiivselt ja killustunult refleksiiivsete hulk. Killustunud refleksiiivsuse klaster on mõnevõrra suurem ka kõige nooremas, 15-24-aastaste vanuserühmas.

Selline klastrite vanuseline jaotus mõjutab ka vastajate jaotust haridustaseme järgi (lisa 2, tabel 11): et killustunute hulgas on rohkem eakaid ja noori, on nende keskmine haridustase madalam kui teistesse klastritesse paigutunud indiviidide hulgas. Üle poole vastanutest on keskharidusega ning ka klastrite sees on see osakaal sarnane.

Vaadeldes klastritesse jaotumist vastaja elukoha järgi, on erinevused küllalt suured (lisa 2, tabel 12), samas on seos statistiliselt üsna nõrk. Tallinna linnas on kogu valimiga võrreldes mõnevõrra vähem killustunud refleksiiivsusega indiviide ning kõrgem metarefleksiiivsete hulk. Samas on Tartus ja Pärnus metarefleksiiivsete osakaal eri tüüpide lõikes kõige suurem. Nende kolme suurema linna lähiümbruses elavad vastajad paistavad aga silma eriti madala killustunud refleksiiivsete ning lisaks metarefleksiiivsetele ka kõrgema autonoomselt refleksiiivsete osakaaluga (suurlinnade ümbruse valdades eramajades elav jõukam keskklass?). Samas on suuremates venekeelse elanikkonnaga linnades (Narva, Kohtla-Järve, Jõhvi, Sillamäe) veidi kõrgema autonoomselt refleksiiivsete osakaalu kõrval märkimisväärselt kõrgem killustunult refleksiiivsete hulk. Kõige kõrgema killustunute osakaaluga paistab silma aga väikelinnade elanikkond, kus on ühtlasi kõrge kommunikatiivselt refleksiiivsete määr. Maapiirkondades elavate inimeste jaotumine refleksiiivsusaadide klastritesse on üsna sarnane väikelinnadega. Ühtlasi võib öelda, et autonoomselt refleksiiivsete klaster on kõigis piirkondades kõige ühtlasemalt esindatud, sarnanedes kogu valimi keskmise jaotusega.

Vastajate jaotumine sissetulekute lõikes ühe perekonnaliikme kohta kuus (lisa 2, tabel 13) näitab, et killustunult refleksiiivsete klastrisse kuuluvad pigem madalama sissetulekuga inimesed: nende osakaal on märkimisväärselt kõrgem rühmades, kelle sissetulek on väga madal või keskmine (võimalik, et eristus tuleneb sellest, kas tegu on ühe- või mitmeliikmelise perekonnaga). Ka kommunikatiivselt refleksiiivsete klatri indiviidide

kuusissetulek pereliikme kohta on pigem madalam: nende osakaal on teistest kõrgem madala sissetulekuga rühmas. Samas on metarefleksiiivsed domineerivad kõrgemate sissetulekutega rühmades, seda eriti kõrgeima kuusissetulekuga rühmas. Autonoomselt refleksiiivsete klastrisse paigutunud vastajad on taas kõige lähedasem valimi keskmiste näitajatega, kuigi nende esindatus on suurem kõrge sissetulekuga rühmas.

Küllalt sarnast pilti peegeldab vastajate subjektiivne sotsiaalsesse kihti kuuluvuse määratlemine (lisa 2, tabel 14). Metarefleksiiivsesse klastrisse paigutunud vastajad kirjeldavad end pigem ühiskonna kõrgematesse kihtidesse ning killustunult refleksiiivsed pigem madalamatesse kihtidesse kuuluvana. Kommunikatiivselt refleksiiivsete esindatus on suurem kesk- ja madalamates kihtides. Tähelepanu väärivad on autonoomselt refleksiiivsete klatri individid, kellest suur osa näeb end ühiskonna keskkihis ning teine osa kõrgkihti kuuluvana, seejuures on vahepealne kõrg-keskkiht nende hulgas pigem madalama osakaaluga. Märkimist väärib nende puhul ka asjaolu, et kõik autonoomselt refleksiiivsed on enda sotsiaalse kihi suutnud defineerida: see on ainuke klaster, mille liikmete hulgas pole ühtki vastajat, kes sellele küsimusele oleks vastamata jätnud.

Tabel 6. Archeri refleksiiivsusaadide klastritele eriomased sotsio-demograafilised tunnused.

	kommunikatiivne	metarefleksiiivne	autonoomne	killustunud
sugu ³	56% naisi	53% naisi	53% mehi	49% mehi
ankeedi keel	70% eesti	37% vene	72% eesti	72% eesti
vanuserühm	22% 55-64 a	14% 35-44 a	20% 25-34 a	35% 65-75 a
haridustase	57% keskharidus	39% kõrgharidus	53% keskharidus	33% alla keskhariduse
elukoht	25% väikelinnad	34% Tallinn	13% Tartu, Pärnu	33% väikelinnad
sissetulek	13% madal	24% väga kõrge	28% kõrge	44% keskmine
sotsiaalne kiht	28% keskkiht	28% kesk-kõrgkiht	30% keskkiht	30% madalkiht

Püüdes kokkuvõtvalt mudeldada klastreid eristavaid faktoreid ehk tuua välja sotsio-demograafiliste tunnuste lõikes iga klatri puhul ühe näitaja, mis on teiste klastritega

³ Tunnuse eristavus ei ole statistiliselt oluline.

võrreldes sellele rohkem iseloomulik (st tegu ei ole alati protsentuaalselt kõige suurema osakaaluga, sest näiteks elukoha puhul on enamikes klasterites esikohal Tallinn), saame klasteritele eriomaseid tunnuseid kirjeldava tabeli (vt tabel 6).

5.2. Põlvkondlikud muutused ja ühiskondlikud mõjutused

Et sotsiaalse sidustatuse klasterite koostamise aluseks olnud indeksid sisaldavad võrreldavaid andmeid alates „Mina.Maailm.Meedia“ uuringu esimesest etapist 2002. aastal, on võimalik viie uuringu kohordi andmete kõrvutamine. Klasterite sees ajas toimunud muutuste visualiseerimiseks koostas in radardiagrammid (lisa 3, joonis 1 ja 2), millest üks kõrvutab indeksite keskmisi aastate lõikes ning teine illustreerib klasterisisest dünaamikat.

Diagrammidelt joonistub välja aktiivsuse kasv läbi aastate, väikese stabiliseerumisega 2014. aastal. Eelkõige on see nähtav mitmekülgsest sidustunute puhul, kus graafikud on aastatega rohkem „laiali tõmbunud“. Seejuures ei ole suund mitte ainult üksikute kindlate indeksite reljeefsemale esiletõusule, vaid pigem on toimunud teatav mitmekesisustumine (mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunute 2014. a graafikujoon on märksa ümaram kui varasematel aastatel). Seda võib tõlgendada kui refleksiivsuse nõude kasvu mitmekülgsest sidustunute rühmades.

Teised klasterid (valijana, tarbijana ja nõrgalt sidustunud) on samas küllalt stabiilsed. Seda hoolimata sellest, et klasterite omavahelised osakaalud on ajas mõnevõrra muutunud (lisa 1, tabel 2).

Andmestikust on võimalik pisut leida ka põlvkondlike muutuste kontuure, vaadates kindla vanuserühma paigutumist sotsiaalse sidustatuse klasteritesse 12 aastat hiljem. Keskendun siinkohal noortele, kes 2002. aastal olid vanuses 15-29 aastat. See on põlvkond, kes olid Eesti taasiseseisvumise ajaks jõudmas või juba jõudnud teismeliseikka ning seega kogesid ühiskondlikku katkestust isiksuse kujunemise ühel intensiivsemal eluperioodil. Kui vanemad põlvkonnad pidid muutustega kohanema, leidma uutes oludes hakkama saamiseks sobivaid tegutsemisviise, siis noorema põlvkonna jaoks kujutas kiire transformatsioon loomulikkude taustsüsteemi sotsialiseerumiseks, ühiskonna liikmeks saamiseks.

Kõrvutades 15-29-aastaste vanuserühma paigutumist sotsiaalse sidustatuse klastritesse 2002. aastal ja sama vanuserühma 12 aastat hiljem ehk nüüdsete nüüd 27-41-aastastega (tabel 7), näeme, et kõige suuremad muutused on toimunud tarbijana sidustunud ja valijana sidustunud klastrites. Ligikaudu sama palju, kui on vähenenud tarbijana sidustunute hulk, on kasvanud valijana sidustunute osakaal vanuserühmas. Seda on mõistlik selgitada mitte ühiskondlike muutustega, vaid loomulike elukaareliste põhjustega: osa sellest vanuserühmast ei olnud 2002. aastal veel valimisikka jõudnud, samuti kujundatakse teismeliseeas oma identiteeti sageli läbi tarbimise, mille olulisus aga hilisemas eluetapis taandub.

Tabel 7. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotuse võrdlus 15-29-aastaste vanuserühmas 2002. ja 2014. aastal.

	mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	valijana sidustunud	tarbijana sidustunud	nõrgalt sidustunud
vanuserühm 15-29a, 2002*	3,9%	7,5%	9,2%	39,5%	40,0%
sama vanuserühm 12 a hiljem (27-41a, 2014)**	12,7%	14,8%	33,8%	17,3%	21,5%
muutus 12 aastaga protsendipunktides	+8,8	+7,3	+24,6	-22,3	-18,5
vanuserühm 15-29a, 2014**	9,1%	10,0%	16,0%	34,5%	30,0%
erinevus 2002. a protsendipunktides	+5,2	+2,5	+6,8	-5,0	-10,0
üldvalim, 2002. a*	5,5%	16,2%	29,4%	17,3%	31,6%
üldvalim, 2014. a**	12,9%	13,9%	29,8%	16,3%	27,2%

* sig = 0.000, Crameri V = 0.272

** sig = 0.000, Crameri V = 0.174

Märkimisväärne on ka nõrgalt sidustunute klatri osakaalu vähenemine, kuid seegi on osaliselt seletatav uude elukaare etappi jõudmisega: passiivne agentsus, vähene huvi ühiskonna vastu võib olla üks viis, kuidas noor inimene kanaliseerib oma kujunemise sisemisi vastuolusid ja survet „oma tee“ valimisel (millega noored peavad mistahes kooliastme lõpule lähenedes üha intensiivsemalt tegelema). Teisalt peegelduvad siin siiski mõnevõrra ka ühiskondlikud muutused: nõrgalt sidustunute klatri osakaal näitab aeglast langustrendi kõikide uuringuaastate jooksul (välja arvatud 2005.a, vt lisa 1, tabel 2). Sellele

võivad mõju anda ühelt poolt nii 1990. aastatel toimunud radikaalsetele ümberkorraldustele järgnenud ühiskonnastruktuuride stabiliseerumine (ehkki 2000. aastate lõpu majanduskriis oleks võinud eelduslikult tekitada andmetesse võnke nõrgalt sidustunute suunas) kui ka moderniseeruva ühiskonna üldine surve refleksiivsusele, millele viitavad autorid.

12 aastaga on selles vanuserühmas kasvanud on ka mitmekülgsest sidustunute klastrite osakaal, jõudes võrreldavale tasemele 2014.a valimi keskmise jaotusega. Võrreldes selle vanuserühma mitmekülgsest sidustunute klastrite osakaalu sotsio-demograafilises ülevaates käsitletud vanusedetsiilidega (lisa 1, tabel 5), on näha, et kokku on 2014. aastal mitmekülgsest sidustunuid 27-41-aastaste vanuserühmas rohkem kui sellega osaliselt kattuv 35-44-aastaste rühmas. Samas on mõlema klatri osakaal veidi suurem teises kattuv ehk 2014. aasta 25-34-aastaste hulgas. Siit oleks siiski liiga julge järeldada, et surve refleksiivsusele on noorte hulgas suurem, kuivõrd üldist vanuselist jaotust vaadates on näha, et mitmekülgsest sidustunute osakaal on vanuse kasvades pigem kõrgem (joonis 2, lk 47).

Samas – kui kõrvutada 2002. aasta 15-29-aastaseid praeguste noortega ehk 2014. aasta sama vanuserühmaga, näeme, et teatud põlvkondlik muutus on siiski olemas. Ehkki tarbijana sidustunute klatri osakaal on endiselt selles vanuserühmas suurim, on see 12 aasta taguse ajaga vähenenud ning samal ajal on nii mitmekülgsest sidustunute kui valijana sidustunute klastrite osakaal suurem. Oluliselt vähenenud on ka nõrgalt sidustunute klatri osakaal. Siiski tuleb märkida, et ainuüksi sellisest vanuserühmade kõrvutamist ühiskondlike ja põlvkondlike muutuste tõlgendamiseks ei piisa, selleks tuleks vaadata andmestikku sügavamalt sisse või teha lisaks kvalitatiivuuringu.

Kuivõrd Archeri refleksiivsuslaadide uurimiseks mõeldud küsimused lülitati „Mina.Maailm.Meedia“ küsitlusse alles 2014. aastal, ei ole analoogne refleksiivsuslaadide klastrite võrdlev analüüs võimalik. Samuti peegeldavad mõlemad klatriekomplektid refleksiivsuse erinevaid tahke: kui sotsiaalse sidustatuse klatriid kujunesid paljude elupraktikate tunnustest, siis Archeri refleksiivsuslaadide klatriid on konstrueeritud tunnustest, mis peaksid peegeldama inimese strateegiaid agentsuse rakendamisel. Järgnevas alapeatükis püüangi neid klastreid omavahel kõrvutada, leida neis ühisosasid ja lahknevusi.

5.3. Sotsiaalne sidustatus ja refleksiivsusaadid

Vaade sotsiaalse sidustatuse klastritesse paigutunud vastajate jaotumisele Archeri refleksiivsusaadide klastritesse, joonistab välja mitmed huvitavad mustrid (tabel 8). Ootuspäraselt on nii mitmekülgsest sidustunute kui tarbijana sidustunute hulgas madal killustunud refleksiivsuse klastrisse paigutunute hulk. Neis kolmes klastris on domineeriv meta-refleksiivsus, mis näib olevat vajalik aktiivse elu (tarbimine ei ole passiivne tegevus) elamiseks.

Tarbijana sidustunute hulgas paistab silma ka kõrge autonoomse refleksiivsusega vastajate hulk, kuid eks tarbimise kaudu enese realiseerimine võibki olla küllalt iseteadlik tegevus (mina kui projekt, mida disainida, minu iseseisvad valikud ja otsused). Mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunute hulgas on rohkem ka kommunikatiivset refleksiivsust, mis on seletatav kommunikatiivsele refleksiivsusele omase kogukondlikkusega, lähedastele ja sõpradele toetumisega, mis võib väljenduda ka näiteks kogukondlikus ühistegevuses. Valijana sidustunute hulgas on domineeriv kommunikatiivne refleksiivsus – „heaks kodanikuks“ olemisel saab samuti toetuda lähedastele.

Tabel 8. Sotsiaalse sidustatuse ja Archeri refleksiivsusaadide klastrite risttabel.

Sotsiaalse sidustatuse klastrid (2002-2014)	Archeri refleksiivsusaadide klastrid				kokku
	kommunikatiivne	meta-refleksiivne	killustunud	autonoomne	
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	52	85	6	43	186
	28%	46%	3%	23%	100%
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	67	82	17	36	202
	33%	41%	8%	18%	100%
tarbijana sidustunud	51	103	14	68	236
	22%	44%	6%	29%	100%
valijana sidustunud	180	122	52	77	431
	42%	28%	12%	18%	100%
nõrgalt sidustunud	127	102	92	71	392
	32%	26%	23%	18%	100%
kokku	477	494	181	295	1447
	33%	34%	13%	20%	100%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,168

Ristates klastrid teistpidi, st vaadates Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotust sotsiaalse sidustatuse klastrite lõikes (tabel 9), on näha, et peale killustunud refleksiivsuse, on kõikide teiste klastrite liikmed kõige tugevamalt esindatud valijana sidustatute hulgas, mis tuleneb aga lihtsalt asjaolust, et sellesse klastrisse paigutus arvuliselt kõige enam vastajaid. Üle poolte killustunudult refleksiivsetest moodustavad nõrgalt sidustunud vastajad, mis toetab killustunud refleksiivsete madala agentsuse teoreetilist eeldust. Metarefleksiivsed jagunevad sotsiaalse sidustatuse klastrite lõikes kõige ühtlasemalt, mis näitab, et see refleksiivsuse laad on mõneti ükskõikne ühiskondliku sidustatuse osas.

Tabel 9. Archeri refleksiivsuslaadide ja sotsiaalse sidustatuse klastrite risttabel.

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid	Sotsiaalse sidustatuse klastrid (2002-2014)					kokku
	mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	tarbijana sidustunud	valijana sidustunud	nõrgalt sidustunud	
kommunikatiivne	52	67	51	180	127	477
	11%	14%	11%	38%	27%	100%
metarefleksiivne	85	82	103	122	102	494
	17%	17%	21%	25%	21%	100%
killustunud	6	17	14	52	92	181
	3%	9%	8%	29%	51%	100%
autonoomne	43	36	68	77	71	295
	15%	12%	23%	26%	24%	100%
kokku	186	202	236	431	392	1447
	13%	14%	16%	30%	27%	100%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,168

Kokkuvõtvalt nähtub vastajate jaotusest, et mitmekülgsest sidustatud kuuluvad mõnevõrra suurema tõenäosusega metarefleksiivsete klastrisse, valijana sidustunud kommunikatiivsete, autonoomsed tarbijana sidustunute ning nõrgalt sidustunud killustunud refleksiivsete klastrisse.

5.4. Sotsiaalse sidustatuse ja refleksiivsuslaadide klastrite iseloomustus

Algjärgnevalt annan nõ linnulennulise ülevaate sotsiaalse sidustatuse ja Archeri refleksiivsuslaadide klastritest mitmete „Mina.Maailm.Meedia“ andmete pinnalt tehtud liittunnuste

(indeksite) põhjal, mis puudutavad muutuste tajumist, ellusuhtumist, elupraktikaid, meediatarbimist, ajakasutust üldisemalt ning elukaart mõjutanud sündmusi. Ülevaade on „linnulennuline“ eelkõige seetõttu, et minu töö eesmärk on vaadata metoodika sobivust, kas valitud metoodika hakkab tööle agentsuse ja refleksiivsuse mõõtmisel. Seega ei lasku ma analüüsis detailidesse (ei too välja numbrilisi erinevusi vms), kuid andmetega lähemaks tutvumiseks on indekse koondtabelid toodud lisas 3. Indeksite paremaks mõtestamiseks vaatlesin analüüsi käigus lisaks indeksite komponentideks olnud üksiktunnuseid, millest olulisemaid ka kommenteerin, kuid mis ei ole eraldiseisvana nii olulised, et töös kõiki indekseid tunnuste kaupa lahti kirjutada.

Tegu on keskmiste analüüsiga, mis võimaldab vaadata rohkem andmeid üheskoos, säästab skaalaotste arvutamisest (millisel grupil kõrgem positiivsete vastuste arv jne), ning mille puhul kõrgem number tähendab kõrgemat nõustumist. Samas ei anna keskmistena esitatud andmed alati seoseid, selleks on sinna juurde arvatud seosekordajad (Crameri V). Nagu varem öeldud, kasutasin analüüsis lühendamata indekseid, et keskmised tuleksid reljeefsemalt välja.

Vaadates nii sotsiaalse sidustatuse klastritesse kui Archeri refleksiivsuslaadide klastritesse paigutatunud indiviidide tulemusi erinevate indeksite, aga ka üksiktunnuste lõikes, tulevad stabiilselt esile teatud mustrid. Reeglina on kõige kõrgemad tulemused mitmekesiselt ja tugevalt sidustunute, seejärel mõõdukalt sidustunute ning skaala teises otsas on nõrgalt sidustunute klatri liikmete tulemused. Refleksiivsuslaadide puhul on metarefleksiivsete klattris tulemused tavaliselt teistest kõrgemad ning killustunult refleksiivsed kõige madalamate keskmistega. See on ka ootuspärane, kuivõrd sotsiaalse sidustatuse klatri puhul on mitmekülgselt sidustunute klatri moodustanud vastajad, kes on haaratud rohkematesse elupraktikatesse ning on aktiivsema eluhoiakuga üldiselt. Samuti metarefleksiivsete puhul: see refleksiivsuslaad eeldab kriitilisust sotsiaalse keskkonna suhtes ning tahet muutust tekitada, mis väljendub tõenäolisemalt ka tegutsemises ja hoiakutes.

Teine tähelepanek puudutab metoodikat. Kui sotsiaalse sidustatuse klatri koostamise aluseks olid diskursiivselt väljendatud *teod* (milliste praktikatega tegelen), siis Archeri refleksiivsuslaadide klattrid kujunesid *hinnangutest* ettevõtlikkusele, arvamuse kujunemise viisidele jm, mistõttu refleksiivsuslaadide klatri eristavus on madalam, seosekordajad

nõrgemad või on seosed sagedamini statistiliselt mitteolulised. Üheks võimalikuks meetodi puuduseks võib olla refleksiivsuslaadide klastrite puhul ka asjaolu, et nelja laadi kõrval puudus määratlemata refleksiivsusega klaster, mille tulemusel on neli olemasolevat laadi hajusamad, sisaldades ka segatüüpe.

5.4.1. Muutuste tajumine, ootused tulevikule

Sellesse indekse ja üksikvastuste gruppi kuuluvad teemad, kus vastajad andsid hinnangid muutustes sobivateks käitumisstsenaariumiteks ning hindasid üldist muutuste tajumist ja ootusi tulevikule (lisa 4, tabelid 1-6). Sotsiaalse sidustatuse klastrisse paigutunud vastajate hinnanguid muutustele ja väljakutsetele näitavad, et mitmekülgsest sidustunud on üldiselt positiivsemate hoiakutega. Sama nähtub refleksiivsuslaadide klastrite puhul kus metarefleksiivsete keskmised olid kõrgemad. Statistiliselt kõige tugevamini eristab indeks enese aktiivsest kaitsmisest riskide ja ohtude eest, seda eelkõige seetõttu, et sisaldas loetelu tegevustest, mis tõstis mitmekülgsest sidustunute klastrid esile.

Märkimist väärib, et häiritus muutustest oli refleksiivsuslaadide klastrites kõrgeim kommunikatiivsetel refleksiivsetel (metarefleksiivsed kõige vähem), samas kui sotsiaalse sidustatuse klastrites tajus muutusi kõige häirivamana just mitmekülgsest ja tugevalt sidustunute klaster. Kui kommunikatiivse refleksiivsuse puhul on see seletatav nende toetumisega kontekstilisele järjepidevusele (tahavad stabiilsust), siis tugevalt sidustunute osas on tegu tõenäoliselt nende teatava ülekoormatusega: olles haaratud paljudesse praktikatesse, on tajuvad nad enda ümber ka teistest enam tingimuste muutumist. Nii võib tekkida tunne, et neid muutusi on liiga palju, nad ei saa nende kõigiga hakkama.

Hinnates erinevatele tegevustele kuluvat aega võrreldes 10 aasta tagusega, leidsid vastajad üldiselt, et tööle ja raha teenimisele kulub nüüd rohkem aega. Seda kõige enam nõrgalt sidustunute klatri liikmed ja autonoomselt refleksiivsete klatri liikmed. Vähesidustunute puhul on see seletatav nende üldiselt pessimistlikuma hoiakuga ja negatiivsema maailmanägemisega (samal ajal jääb neil ka meeldivamate tegevuste jaoks subjektiivselt vähem aega), autonoomse refleksiivsuse üks tunnus on aga karjäärile pühendumine, mistõttu toetab see teoreetilist lähtekohta. Teine valdkond, mille osas tajutakse suuremat ajakulu, on interneti

kasutamine. Sellele kulub subjektiivselt kõige rohkem aega mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunute klatri liikmetel ning autonoomse refleksiivsusega vastajad.

Vastuste keskmistest nähtub, et oluliselt vähem kulub kõikidel rühmadel nüüd võrreldes 10 aasta taguse ajaga aega sõpradega koosolemisele (nõrk seos) ja kultuuritarbimisele. Kõige vähem tajuvad kultuuritarbimise vähenemist mitmekülselt sidustunud, kõige enam valijana ja nõrgalt sidustunud. Refleksiivsusega puhul on keskmised ühtlasemad, kuid metarefleksiivsed tunnetavad kultuuritarbimise langust teistest vähem. Esile võib veel tuua tarbijana sidustunud, kelle televiisori vaatamisele kulunud aeg on oluliselt langenud (võrreldes teiste klatriitega), samas kui killustunud refleksiivsusega klatri liikmed väitsid erinevalt teistest refleksiivsusega klatriitest, et kulutavad nüüd pisut rohkem aega telerile.

5.4.2. Ellusuhtumine

Eluhoiakute osas (lisa 4, tabelid 7-12) on vastajate hinnangud ootuspärased: mitmekülselt sidustunud ja metarefleksiivsed optimistlikumad, passiivsemad grupid (nõrgalt sidustunud ja killustatult refleksiivsed) pessimistlikumad. Kommunikatiivse refleksiivsuse klatri liikmed annavad nõukogude ajale teistest refleksiivsusega klatriitest kõrgema hinnangu (kui killustunud välja arvata), mida saab taas kontekstilise järjepidevuse ootusega selgitada: tolaegses ühiskonnas olid raamid väga kindlalt paigas, ühiskond nõudis indiviididelt vähest refleksiivsust.

Poliitika hinnangud (üldine huvi poliitika vastu, usaldamine, kodanikuaktiivsus) eristasid ootuspäraselt tugevalt tugevalt sidustunud vähesidustunute ning tõstsid metarefleksiivsed esile teiste refleksiivsusega klatriite taustal (refleksiivsusega klatriite puhul seosekordajad nõrgemad). Sarnane oli pilt ka välismaa kogemuse ja üldise mobiilsuse teemade juures, kus (nõrga seosega) eristusid tarbijana sidustunud, kellel oli rohkem töö- ja ärisidemeid teistes maades ning mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud, kes paistsid silma kõrge informeeritusega teistes maades toimuvast, samuti autonoomselt refleksiivsed, kelle keskmine oli kõrgem korduva teiste maade külastamise ja seal pikemalt viibimise osas. Autonoomselt refleksiivseid iseloomustab ka madalam sotsiaalne orientatsioon (mittenõustumine

väidetega, mis puudutavad riigi rolli suurema sotsiaalse turvalisuse tagamisel). Viimane on kooskõlas teoreetiliste eeldustega, kuivõrd autonoomselt refleksiivsetele on omane individualistlik enesearendus ja karjäärile pühendumine, mitte näiteks perele või kogukonnale toetumine.

Ettevõtlikkuse ja rahalise jõukuse (mitte sissetulek, vaid kuidas saan hakkama, kas saan endale lubada asju) indeksid järgisid tavapärasest keskmiste mustrit ning on üsna hästi võrreldavad nii sotsiaalse sidustatuse kui refleksiivsuslaadide klastrite sotsio-demograafia peatükis kirjeldatud sotsiaalse kihi ja sissetuleku jaotusega (lisa 1, tabel 8 ja lisa 2, tabel 13). Madal tarbimislik ükskõiksus (vastus „ei vaja seda, ei kuluta sellele“ erinevate kaupade ja teenuste lõikes) mitmekülgsest sidustunute, tarbijana sidustunute ja metarefleksiivsete puhul peegeldab teatavas mõttes tarbimist refleksiivsuse eendajana: vajan uut olmetehnikat, pean kulutama reisimisele, kodu sisustamisele jms.

Selle valdkonna alla kuulub ka terve rida üksiktunnuseid ühtekuuluvuse kohta, kus vastajad pidid hindama, kas nad tunnevad „meie“-tunnet erinevate gruppidega. Et neid tunnuseid oli väga palju (29), erinevused enamike tunnuste lõikes küllalt marginaalsed ning et paljudel puudus statistiliselt oluline seos, eriti refleksiivsuslaadide klastrite lõikes, ei ole ma andmetabelite lisas seda tunnusterühma eraldi ära toonud, kuid toon siin mõned neist kommentaaridena välja. Nagu eeldada võib, tunnevad mitmekülgsest sidustunud ja metarefleksiivsed ühekuuluvust väga mitmekesiste inimhulkadega. Siiski, näiteks kogu inimkonnaga on „meie“-tunde keskmine kõige kõrgem tarbijana sidustunudel (globaalne tarbimisühiskond?). Tarbijana sidustunud tunnevad tugevamat ühtekuuluvust ka nendega sarnase elustiiliga inimestega ning oma kontaktidega sotsiaalsõrgustikes (nt Facebook), mis tundub selle klatri liikmetele olemuslik: enese defineerimine läbi tarbimise on seotud elustiilivalikutega ning vajab kinnitamist sotsiaalsete kontaktide kaudu.

Kogukond (oma linna, valla, maakoha elanikud, perekond, naabrid) on tähtis valijana sidustunutele, samuti kommunikatiivselt refleksiivsetele vastajatele. Viimaste puhul toetab see hästi teoreetilist eeldust lähedastele toetumise vajaduse ja kontekstilise järjepidevuse hoidmise osas.

Tugevalt eristas ühtekuuluvustunne inimestega, kellega on ühised harrastused: nendega tundisid kõige enam „meie“-tunnet mitmekülgsest ja tugevalt sidustunute klatri ja metarefleksiiivsete klatri liikmed. Nende tüüpide jaoks on oma eluprojekti arendamisel väga olulised mõttekaaslased, kuid et otsest küsimust mõttekaaslaste kohta ei olnud, osutus grupp, kellega on ühised harrastused tõenäoliselt lähedaseimaks valikuks.

5.4.3. Elupraktikad

Kuigi sotsiaalse sidustatuse klatri koostamisel oli tehtud valik väga erinevate sidustumise võimaluste vahel, on sidustavaid elupraktikaid andmestikus veelgi. Alljärgnevalt vaatlesin võimalikult erinevate praktikakimpude seoseid sidustatuse tüüpide ja refleksiivsusaadidega. Siia kuulusid säästva tarbimise (keskkonnateadlik tarbimine, jäätmete sorteerimine, tarbimise kaudu keskkonda panustamine), tööalase agentsuse (mis tüüpi tööülesandeid igapäevaselt täidab), mahepõllumajanduse tarbimise (kui sageli ja kust ostab, kas kasvatab ise jms), ükskõiksuse keskkonna suhtes (säästva tarbimise ja mahepõllumajanduse „mitte kunagi“ ja „ei oska öelda“ vastused) ning tervislike eluviiside (sportimine, harjumuste muutmine tervise nimel) indeksid (lisa 4, tabelid 13 ja 14).

Kõikide indeksite lõikes olid klatri keskmised ootuspärased: metarefleksiiivsetel ning mitmekülgsest sidustunutel kõige kõrgemad näitajad (välja arvatud indeksis „ükskõiksus keskkonna suhtes“). Seejuures oli säästev tarbimine, tööalane agentsus ning tervislikud eluviisid kõrgem mitmekülgsest ja tugevalt sidustunutel, mahetoodete tarbimine aga kõrgeim mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunutel. Mõõdukalt sidustunutel ja metarefleksiiivsetel oli ühtlasi ka teiste klatriatega võrreldes madalaim skoor indeksis „ükskõiksus keskkonna suhtes“ (kõrgem keskmine näitab suuremat ükskõiksust).

Sellest võib järeldada, et mitmekülgsest sidustatutel ja metarefleksiiivsetel on suurem võimekus eluprojekte arendada. Neil on võimekus tegeleda asjadega, mida peetakse sotsiaalselt aktsepteeritavaks, näiteks tervislikud eluviisid, prügi sorteerimine, mahetoodete tarbimine. Keegi ju ei näe, mida sa tegelikult kodus teed – seega muutuvad need tegevused mõttekaks ainult sotsiaalset konteksti refleksiivselt arvestades. Samal ajal ei ole nõrgalt

sidustunudel ja killustunudult refleksiivsetel ettevõtlikust ja refleksiivset võimekust öko-teemaatikaga tegelemiseks.

Tööpraktikate osas vaatlesin lisaks üksiktunnustena loetelu igapäevatöö põhitegevustest, kuid et tunnuseid oli rohkelt (20), kuid suur osa neist statistiliselt olulist seost ei andnud, siis ei ole lisas vastavaid andmetabeleid ära toodud. Mitmekülgsest sidustunute tööpraktikate spekter on kirjum, seejuures paistavad mõõdukalt sidustunud silma majandus-, rahandus-juhtimis- ja investeerimisotsuste ning strateegiliste valikute tegemise kõrge keskmisega. Refleksiivsuslaadide klastritega andsid seoseid vaid üksikud tunnused ning neis kõigis oli kõrgeim keskmine metarefleksiivsetel, välja arvatud seadmete või masinatega tehtav rutiinne töö, mille keskmine oli kõige kõrgem killustunudult refleksiivsetel (nagu ka nõrgalt sidustunudult, kel oli ühtlasi kõrgeim keskmine ka lihtsa füüsilise töö osas).

Elupraktikate indekseid kõrval vaatlesin selles teemalõigus ka sotsiaalse sidustatuse klastrite komponentideks olnud indekseid keskmisi Archeri refleksiivsuslaadide klastrite lõikes (lisa 4, tabel 15). Nagu eeldada võis, olid metarefleksiivsete klatri keskmised taas pea kõigis indeksites kõrgeimad. Erandiks oli valimistel osalemise indeks, milles kõige kõrgem keskmine oli kommunikatiivselt refleksiivsete klatriks. Esiletõstmist väärib ka autonoomselt refleksiivsete märkimisväärselt madal keskmine looduspraktikate indeksis. Kõige tugevama seose andsid konsumerismi indeks ja kultuuriosaluse indeks. Tarbimises, sealhulgas ka kultuuritarbimises on toimunud viimastel kümnenditel suured muutused. Metarefleksiivsed, aga ka autonoomselt refleksiivsed paistavad neid protsesse juhtivat, millest võib tuletada, et rohkem eristavad otsustamise laadi poolest sellised praktikad, kus on toimunud suur areng.

5.4.4. Meediatarbimine

Meediatarbimise näitajate puhul (lisa 4, tabelid 16-19) on märkimisväärne, et eristavuse statistikud on mõlemate klastrite puhul sarnasel nivool. See näitab, et nii praktikatel kui otsustamise laadil põhinevate refleksiivsuse viiside jaoks on meediatarbimine oluline eristaja. Kui üldiselt on erinevate indekseid lõikes kõrgemate keskmistega taas mitmekülgsest sidustunud ja metarefleksiivsed, siis televaatamise aktiivsuses ja mitmekesisuses on kõrgem

keskmine kommunikatiivselt refleksiivsetel. Arvuti-, interneti- ja sotsiaalmeedia kasutust käsitlevate näitajate osas oli refleksiivsuslaadide klastritest kõrgeima keskmisega metarefleksiivsete klaster, kuid sotsiaalse sidustatuse klastrite hulgas olid kõige kõrgemad keskmised tarbijana sidustunud. Seda mõjutab tõenäoliselt suur noorte osakaal tarbijana sidustunute hulgas (lisa 1, tabel 5).

5.4.5. Ajakasutus, ajakorralduse strateegiad

Ajakasutuse indeksid (lisa 4, tabelid 20-25) käsitlevad vastajate hinnanguid sellele, kui palju nad pühendavad oma ajast seltsielule, uuele meediale, spordile, tööle ja enesetäiendusele, tubastele harrastustele või kodustele praktilistele tegevustele, samuti nende hinnanguid tunnetuslikule ajapuudusele, ületöötamisele, rööprähklemisega tegelemisele ning puhkamisele ja lõdvestumisele.

Ajakasutuse näitajate puhul on näha metarefleksiivsete väljapoole orienteeritus, mida väljendavad seltsielu, uue meedia ja spordiga tegelemise, samuti töö ja enesetäienduse indeksite kõrged keskmised. Samas on sotsiaalse sidustatuse klastrites tööle ja enesetäiendusele, aga ka kodustele praktilistele tegevustele orienteeritud mitmekülselt ja tugevalt sidustunud ning seltsielu, uue meedia ja spordiga tegelemise indeksi keskmine on kõrgeim tarbijana sidustunud. Kodused ja praktilised tegevused on teiste refleksiivsuslaadide klastritega võrreldes tähtsamal kohal kommunikatiivselt refleksiivsete jaoks. Lugemise ja tubaste harrastuste keskmine on kõrgem mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud.

Üldist ajapuudust, raskusi perega ühiseks ajaviitmiseks aja leidmisega ja kroonilist ajavaegust tunnetavad kõige rohkem mitmekülselt ja tugevalt sidustunud ning metarefleksiivsed, samas on perega ühistegevusteks aja puudumise osas veelgi kõrgem keskmine autonoomselt refleksiivsetel (karjäärile pühendumine?). Ootuspäraselt tunnetavad suuremat aja ülejääki ning vabamat ajaressurssi puhkamisele ja lõdvestumisele passiivsemad klastrid (nõrgalt sidustunud ja killustunud refleksiivsed). Ka ületöötamise, rööprähklemisega tegelemise ning ajakasutuse ümberkorraldamise püüete osas on keskmised kõrgemad mitmekülselt ja tugevalt sidustunud ning metarefleksiivsetel, nagu enamiku

toimimisaktiivsust väljendavate tunnuste puhul. Mitme asjaga korraga tegelevad (rööp-rähklemine) metarefleksiiivsetega ligikaudu sama aktiivselt ka autonoomselt refleksiivsete klatri liikmed.

„Aktivistid“ ja tarbijana sidustunud ning metarefleksiiivsed ja autonoomselt refleksiivsed nõustused pigem väitega, et edukaks olemiseks peab olema valmis muutusteks või kannapööreteks oma elus, mis on viide kohandumisele kontekstilise ühitamatusega. Samas olid nõrgalt sidustunud ja killustunult refleksiivsed, aga ka valijana sidustunud ja kommunikatiivselt refleksiivsed enam nõus väitega, et edukas olemiseks on tarvis järjekestvust, stabiilsust ja süvenemist, mis peegeldab nende tüüpide vajadust toetuda kontekstilisele järjepidevusele.

Vastajatele esitati ka loetelu tegevustest, mille kohta küsiti, kas nendega tegelemiseks jätkub piisavalt aega, ning paluti märkida need, millega tegelemiseks on nad püüdnud teiste tegevuste arvelt rohkem aega leida. Kuivõrd tunnuseid on arvukalt (25+25) ning paljude puhul statistiliselt oluline seos puudub, ei ole neid andmetabelitena lisas ära toodud, kuid mõned nendest väärivad siinkohal esile toomist. Üldistavalt saab öelda, et praktikatepõhine lähenemine eristab paremini: refleksiivsuslaadide klatrikes on seosekordajad nõrgemad ning ka keskmiste erinevused klatrikes löikes on väiksemad.

Tarbijana sidustunud on püüdnud rohkem aega leida õppimise ja enesetäiendusega seotud tegevusteks, mis on tõenäoliselt tingitud selle klatri vanuselisest koosseisust, kus on suur osakaal õpilastel või üliõpilastel. Et tarbijana sidustunud on ka aktiivsemad arvuti- ja uue meedia kasutajad, võib see olla üks faktor, mis õppimist „segab“ (piltlikult: päeval on Facebookis, öösel õpivad). Samuti on nad püüdnud leida lisaks aega sportimiseks ja füüsilise vormi hoidmiseks, mis võib olla tarbijana sidustunu enesekuvandi loomise üks väljund. See näitaja on kõrgema keskmisega ka autonoomselt refleksiivsete seas.

Mitmekesiselt ja mõõdukalt sidustatud paistavad olema kõige edukamad ajaplaneerijad, nende elu on struktuurselt tasakaalus: vastused küsimusele, kas neil jätkub piisavalt aega erinevateks tegevusteks, olid kõikide valdkondade puhul kõige kõrgemate keskmistega (mis näitab, et aega jätkub). Selle taga võivad olla ka elukaarelised muutused: arvestades selle rühma vanuselist koosseisu, võib eeldada, et neil on pere, väljakujunenud rutiinid jms.

Samas tegelevad mitmekülgsest ja tugevalt sidustatud teatud mõttes „maailma avastamisega“: nad püüavad lisaega leida reisimiseks, raamatute lugemiseks ja teatris või kontserdil käimiseks (mis iseloomustab ka metarefleksiiivseid).

Metarefleksiiivsed ja autonoomselt refleksiiivsed märkisid üldiselt rohkemate tegevuste puhul, et on püüdnud sellega tegelemiseks aega juurde leida, mis peegeldab nende klastrite ettevõtlikkuse komponenti. Siit võib tuletada, et need refleksiiivsused aitavad indiviididel jõuda tegutsemiseni, viia suurema agentsuseni. Nende refleksiiivsuste esindajate aja kokkupressimise võime on selles mõttes muljetavaldav, mis väljendab samas nende kohastumust kiirenenud ja tihenenud elutempoga.

5.4.6. Elu mõjutanud sündmused

See teemaderühm käsitles muutuste hulka pere elus viimase kümne aasta jooksul ning väliste elustiilmõjutajate ehk asjaolude, mis on pannud igapäevast elukorraldust muutma, rohkust (lisa 4, tabelid 26-31). Ehkki indeksitesse liidetuna annavad elu mõjutanud muutused pere elus kõrgemad keskmised mitmekülgsest ja tugevalt sidustunute ja metarefleksiiivsete klastris, on üksitunnuseid vaadates raske öelda, kas tegu on eelkõige elukaarega seotud või refleksiiivsusega seotud mõjudega. Samas – indeksis on komponente, mis peegeldavad teatud mõttes ettevõtlikkust (uue kodu ostmise või ehitamine, äriprojekti loomine või ettevõtte alustamine, muud suured projektid, erialavahetus, elukohavahetus) ning mis toovad sisse teatava sunduse refleksiiivsusele.

Elukorralduse muutmiseks mõju avaldanud asjaoludest tugevama seose ja kõrgemate keskmistega (rohkem nõustujaid, et sundis muutma) rahalised probleemid ning üldine hinnatõus. Kõige enam on see mõjutanud nõrgalt sidustunuid, killustunult refleksiiivseid, aga ka kommunikatiivselt refleksiiivseid, kelle osakaal oli ka suurem madalama sissetulekuga gruppides (lisa 1, tabel 8; lisa 2, tabel 13), kus tundlikkus majandusolukorra muutumise suhtes on suurem.

Oma väärtuste ja tõekspidamiste ümberhindamine on pannud elukorraldust muutma mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud, tarbijana sidustunud ja metarefleksiiivse klastri

liikmeid (refleksiivsuslaadide klastrites oli seosekordaja madala väärtusega). Ekspertide soovitud või informeerimine ja hoiatamine ohtude eest on mõjutanud igapäevast elukorraldust enim mitmekülselt ja tugevalt sidustunud ning kommunikatiivselt refleksiivsetel, kuid ekspertide soovitude mõju hinnangute keskmine oli kõrgem ka autonoomselt refleksiivsetel ning metarefleksiivsetel (samas – nõrk seosekordaja). Erinevate refleksiivsuslaadide praktiseerijatel võivad seejuures olla erinevad strateegiad info vastuvõtmisel: esiteks oma soov, mille järgi infot selekteeritakse ning teiseks infomassist sõltuvuses olemine, mille alla käib näiteks hüpohondria, kõikvõimalike öko- ja tervisenõuannete järgimine jms.

Erinevalt sotsiaalse sidustatuse klastritest, eristus refleksiivsuslaadide klastrites metarefleksiivsete hinnang seadusemuudatuste mõju osas nende elukorraldusele. Kuivõrd 2014. aasta küsitlus viidi läbi selle aja paiku, kui Eestis oli käimas tuline kooseluseaduse debatt, võiks esmapilgul arvata, et kõrgem keskmine tulenes sellest. Kuid et küsimus puudutas mõju vastaja igapäevasele elukorraldusele, siis ei ole see kuigi tõenäoline.

Oma elukorraldust on väliste tegurite mõjul pidanud kõige vähem muutma tarbijana sidustunud ning metarefleksiivsete klastrisse paigutunud vastajad. Samal ajal oli mitmekülselt ja tugevalt sidustunute ning kommunikatiivselt refleksiivsete hulgas kõige vähem neid, kes leidsid, et nad ei ole pidanud elukorraldust muutma. Sellele erisusele on raske tõlgendust pakkuda, kuid seos ei olnud statistiliselt ka väga tugev.

Diskussioon

Alustan arutelu mõttekäiguga metoodika teemal. Sotsiaaluuringutes kasutatakse valdavalt kvantitatiivset ankeetküsitlust, millega püütakse peilida indiviidile loomumaseid mõttekonstruktsioone. Küsitakse inimeste tunnete ja arvamuste kohta (mida arvate, kuidas ette kujutate, millega nõustute). Tüüpiliselt tuleb uuringutest välja, et hoiakute ja käitumise vahel on seos. Sellest tehakse järeldus, et poliitikatega, mille abil taotletakse muutust hoiakutes, edeneb ka soovitud käitumine. Minu magistritöö vaates on sellised järeldused problemaatilised. Näiteks võib juhtuda, et tööturgu profileerivas uuringus tuvastatakse vähemvõimekam elanikegrupp ja poliitikakujundajad asuvad selles grupis „kasvatama“ nende arvates töö otsimist toetavaid hoiakuid ja teadmisi. Või leitakse, et suur osa inimesi tarbib liiga vähe puu- ja juurvilju ning asutakse seda kampaaniate abil edendama. Seejuures jääb aga tähelepanuta, et iga tegevus peab olema sihtrühma jaoks sotsiaalselt mõistetav, ühitatav olemasolevate praktikatega.

Analüüsist nähtub, et katse selliste „madalate näitajatega“ (minu töös näiteks nõrgalt sidustunud või killustunult refleksiivsete klastrite) indiviide ümber kujundada on tõenäoliselt ressursimahukas ja ebaefektiivne. Indiviidi elulaad kujuneb kultuurilises ja sotsiaalses süsteemis, ning ehkki mõned on rohkem, teised vähem võimekad, määravad palju ära ka struktuursed tingimused. Neis struktuursetes tingimustes oma koha leidmine eeldab arenguprotsessi, mis kujundab välja teatud lahenduste leidmise viisid (Archeri refleksiivsuse laadid).

Magistritöö raames tehtud analüüs näitas aga, et indiviidi toimimise valikutel kujuteldavates otsustamist nõudvates olukordades on märksa väiksem seletusvõime kui elupraktikatesse sidustatusel. Näiteks on metarefleksiivsetel indiviididel võime kaasa tunda, olla empaatiline,

kuid ei pruugi olla sobivaid sotsiaalseid sidemeid uute praktikate omandamiseks. Praktikatesse sidustatus ennustab paremini võimekust hõlmata täiendavaid praktikaid oma elutegevusse, suruda aegruumi kokku. Suur osa metarefleksiiivsetest olid ühtlasi mitmekülgsest sidustunud, kuid metarefleksiiivseid oli palju ka teistes, vähem sidustunute klastrites. Seega saab tuvastada mõttekonstruktsioonide peilimise alusel indiviidid, kes oskavad probleemile kaasa tunda (tunnistavad, et võiksid ja tahaksid midagi teha), kuid uurijana ei saa eeldada, et saame ka nende käitumist muuta – reaalses elus nad seda lihtsalt ei tee. Indiviid võib reflekteerida, et tervislik toitumine on oluline ja et puu- ja juurviljad on tähtsad tervisliku menüü komponendid, kuid juhul kui ta elab „peost suhu“, st majanduslik seis ei võimalda sellele rohkem kulutada, siis ei muutu ka tema tarbimispraktikad. See, millistes struktuursetes tingimustes indiviid võtab otsuse vastu, on olulisem kui otsustamise viis. Eri struktuursetes tingimustes sidustunud indiviidid võivad rakendada sarnaseid tõlgendusmalle, kuid nad on erineva võimestatusega agentsuse realiseerimisel.

Siin peitub ka sotsiaalse sidustatuse klastrite kasutamise tugevus: analüüs näitas, et tugevam sidustatus aitab ennustada eluprojektide arendamise ja realiseerimise võimekust. Mitmekülgsest sidustatutel ja metarefleksiiivsetel on suurem võimekus tegeleda asjadega, mida peetakse sotsiaalselt aktsepteeritavaks, näiteks tervislikud eluviisid, prügi sorteerimine, mahetoodete tarbimine. Keegi ju ei näe, mida sa tegelikult kodus teed – seega muutuvad need tegevused mõttekaks ainult sotsiaalset konteksti refleksiivselt arvestades. Samal ajal ei ole nõrgalt sidustunutel ettevõtlikkust ja refleksiivset võimekust öko-temaatikaga tegelemiseks.

Analüüs näitas, et mida tugevamalt sidustunum on inimene, seda ennustatavam on tema osalus kõikvõimalikes sotsiaalsetes praktikates, eelkõige tema võime leida aega neist praktikatest osa võtta, ruumis liikuda, infot vastu võtta (meediatarbimine). Küsimus on, kas mitmekülgsest sidustumisel võib olla ka mingi füüsiline piir: kui palju on võimalik aegruumi kokku suruda? Kas on võimalik viibida korraga mitmes kohas? Kui mitut asja on võimalik samaaegselt teha? Klastrite suuruse ajaline dünaamika näitas, et mitmekülgsest sidustunute hulk ei ole ajas suurenenud, kuigi nõrgalt sidustunute osakaal on aeglaselt vähenenud. Samas näitas analüüs sidustunute hulgas erinevatesse praktikatesse haaratuse kasvu läbi aastate. Seejuures ei olnud suund mitte ainult üksikute kindlate indeksite reljeefsemale

esiletõusule, vaid pigem on toimunud praktikate mitmekesisustumine, eriti juba eelnevalt mitmekülselt sidustunute grupis. Nõrgalt sidustunute osakaalu vähenemist ning sidustunute praktikate mitmekesisustumist saab tõlgendada hilismodernse ühiskonna refleksiivsuse survega. Andmete pinnalt ei saa üheselt tuvastada, kas mitmekülselt sidustunute gruppides tihenevad refleksiivsed praktikad jätkuvalt või hakkab refleksiivsuse nõue laienema ka vähem sidustunute gruppidesse.

Suurema sotsiaalse sidustumise taga võib näha teatavat ühiskonna stabiliseerumist: 1990. aastate suured raputused on möödas (mis tekitasid sotsiaalse konteksti katkestust ja ühitamatust), viimastel aastatel on muutused pigem subpoliitilised. „Ellujäämisega“ tegelemise arvelt üle jäävat agentsust on ilmselt võimalik rohkem rakendada eneseväljenduses.

Eraldi rühmana joonistuvad selles kontekstis aga välja vene keelt kõnelevad vastajad, keda oli proportsionaalselt rohkem metarefleksiivsete ning tarbijana ja nõrgalt sidustunute hulgas. Arvestades Eesti ühiskondlikku konteksti ning minu töö teoreetilist lähtekohta, mille järgi kontekstiline ühitamatus suunab inimesi praktiseerima metarefleksiivsust, võib tuletada, et suur osa venekeelsest elanikkonnast kogebki elus rohkelt kontekstilist ühitamatust (sotsiaalne ja kultuuriline taust ei vasta ühiskonna ootustele ja võimalustele). Andmestik näitab, et seda ühitamatust realiseeritakse kas läbi konsumerismi (kui on raha, et bränditooteid tarbida) või passiivse agentsuse, jäädes sidustavatest praktikatest kõrvale.

Valijana sidustunute klatri individidid paistsid silma selle poolest, et nad on tegelikult küllalt vähe sidustunud. Nõrgalt sidustunutest eristab neid peamiselt ühekordne praktika: valimas käimine. (Klasteranalüüsis katsetasime ka valimistel osalemise indeksi mittekasutamist, kuid selle tulemusena paigutus vähesidustunute klattrisse ligi pool valimist ja ülejäänud klattrid jäid statistilise mugava analüüsi jaoks ebaproportsionaalselt väikeseks, mistõttu see versioon jäi kõrvale.) Analüüs näitab, et valimas käimise praktika taga võib olla midagi enamat. Iga paari aasta tagant mingi otsuse langetamine ja selle väljendamine peegeldab, et nad hoiavad end mingis mõttes kursis: valijana sidustunute keskmised erinevate indeksite lõikes olid reeglina pisut kõrgemad kui nõrgalt sidustunutel. Et valimistel osalemise aktiivsus ei ole olulisel määral kõikunud, on ka valijana sidustunute hulk ajas üsna stabiilne.

Mitmekülgsest sidustatud ja metarefleksiiused tajuvad seda kontekstiliselt ühitamatust teisel viisil, läbi enese suhestumise eri sotsiaalsete praktikatega. Nad on mitmekesisemalt praktikatesse haaratud, osalevad kodanikuühendustes, tarbivad aktiivsemalt meediat ning seega tegelevad enam sotsiaalse konteksti mõtestamisega. Läbi suurema ühitamatuse tajumise ja läbi oma suurema refleksiiivsuse ning ka seetõttu, et need nii-öelda aktiivsed tüübid puutuvad omavahel rohkem kokku, toodavad nad aga samas juurde struktuuri (tööl, kodanikuühendustes, kodustes praktikates jne). See väljendub suuresti elustiililistes valikutes, mis kujutavad endast sisuliselt eluprojekte, millega kaasneb spontaanselt vajadus vaadata otsa oma ebatäiuslikkusele, mõtestada oma valikuid. Sunduslik vajadus elustiili täiendada kasvatab refleksiiivsust, kuid aitab seda ka realiseerida. Nii läbib elustiili arendamine pidevaid iteratsioone, mis esitab indiviidile suuremaid nõudmisi, aga kujundab ka elustiili sees uusi nišše, mis lisavad keerukust ja uusi refleksiiivseid väljakutseid teistele sama elustiili rakendajatele, kellele jääb alati võimalus kritiseerida selles elustiilis osalemise kohasust või pädevust. Selliselt saab elustiilivalikuid kui refleksiiivset eneseleostutamise protsessi käsitleda institutsioonina, mis kujundab ühiskonna kiirenemist, morfogeneesi.

Luhmanlikust mõttest ja empiirilisest analüüsist inspireeritult võib morfogeneesi ja morfofaasi paralleelset toimimist põhjendada järgnevalt. Mitmekülgsest sidustunud ei saa tasalülitada ühiskonna toimimise keskseid põhimõtteid (nt maksud, bürokraatia, vajadus poliitilise legitiimsiooni järele jms). Nad saavad vaid luua täiendavaid sidemeid ühiskonna liikmete vahel. Teatud uute praktikate võimaldamise ja isegi näiliselt protsesside lihtsustamise teel loovad nad tegelikult ühiskonda keerukust juurde.

Seda ilmestab hilismodernsuse peatükis (2.1.) mainitud Uberi näide. Traditsiooniline taksoteenus on võrdlemisi reglementeeritud, mis kujutab endast uute tulijate jaoks võrdlemisi kõrget barjääri. Teenuse osutamiseks on vaja taotleda taksoveo sõidukikaart ja taksoluba, klientidega suhtlemiseks on vaja koolitust, taksofirmadel on võimalus valida teenusepakkujate vahel jne. Uber läheb sellisest reeglistatusest mööda ning selle teenusega liitumine on autojuhile ülilihtne – mis on toonud kaasa ka traditsioonilise taksoteenuse pakkujate protestid. Selle nn sõidujagamise teenuse loojad, kes on kahtlemata „kastist välja“ mõtlejad ja refleksiiused inimesed, on võimelised kujundama uusi sotsiaalseid struktuure. Ehkki nad lähevad seda tehes mööda teatud komplekssetest ühiskondlikest reeglitest (takso-

ja reisijateveo eeskirjad), ei suuda nad sellega modernse ühiskonna struktuure süsteemist välja lülitada. Bürokratlik süsteem säilitab reeglistiku traditsioonilisele veoteenusele ja loob selle kõrvale erireeglid uberilaadsetele lahendustele. Institutsionaliseeritud taksondus ei ole ilmselt niipea kadumisohus – kasvõi seetõttu, et Uberi teenuse kasutamiseks on vaja nutiseadet, mida aga kõik taksoteenust vajavad inimesed ei oma.

Elik uusi praktikaid üle võtavad individid (kes on tüüpiliselt mitmekülgsest sidustunud) panustavad eelkõige morfogeneesi, struktuuri täiustamisse ja juurdeloomisesse (mis võib tõesti olla pidevas muutuses ja voolamises, olles algusprotsessides juriidiliselt normeerimata). Teised grupid (nt valijana sidustunud ja nõrgalt sidustunud) panustavad eelkõige morfostaasi, hoides jõustatuna struktuure, mis omal moel on vajalikud ka väga uuenduslikele, ettevõtlikele ja reflekteerivatele inimestele, sest “ebatäiuslikud struktuurid” inspireerivad mitmekülgsest sidustunute sotsiaalseid praktikaid.

Kuivõrd „Mina.Maailm.Meedia“ uuringu andmestik seda võimaldab, analüüsisin oma töös põgusalt ka sotsiaalse sidustatuse klastrite muutumist 12 aasta lõikes. Andmetes oli võimalik jälgida teatavaid elukaarelisi muutusi, vaadeldes sarnaste vastajarühmade jaotusi 12 aastat hiljem, kuid muutuste tõlgendamiseks tuleks teha eraldi analüüs erinevate tunnuste lõikes. Kahjuks ei ole võimalik sellist dünaamikat vaadata refleksiivsuse laadide osas (selleks mõeldud küsimused lülitati küsitlusse alles uuringu viimases, 2014. aasta etapis), ehkki need muutused on teoreetilisi eeldusi arvestades huvipakkuvad. Seega jääb õhku küsimus, kas Archeri kirjeldatud surve metarefleksiivsuse suunas teiste refleksiivsusaadide arvelt peab paika ka Eesti kontekstis.

Kokkuvõte

Me elame üha muutuv ja jätkuvalt moderniseeruv ühiskonnas. Morfogeneetiline hilismodernsus tähendab ühiskonna pidevat transformatsiooni ja keerukustumist, mis esitab indiviidele väljakutse neis muutuvates tingimustes hakkama saamiseks ning uute strateegiate rakendamiseks, refleksiivseks jõudmiseks tegevuslike valikuteni. Minu magistritöö vaatlus seda probleemistikku nii teoreetilises kui metodoloogilises vaatenurgast. Teoreetilistes peatükkides andsin ülevaate agentsuse ja struktuuri seoste ning refleksiivsuse põhilistest käsitlustest. Peamised autorid, kellest lähtusin, olid Anthony Giddens, Margaret S. Archer, Ulrich Beck, Scott Lash ja Niklas Luhmann. Keskne diskussioon kujunes Archeri ja Giddensi vahel, kellest esimene omistab ühiskonna muutmise võimet rohkem agendile, teine vaatlus struktuuri ja agentsust duaalsena. Giddensi järgi ei esine struktuurid iseseisvalt, vaid individidid loovad seda läbi oma agentsuse, ent kuivõrd struktuur on alati ühtaegu piirav ja võimaldav, kujundab ta omakorda ka agentsust.

Teoreetilise probleemi empiiriliseks analüüsiks kasutasin klasteranalüüsi Tartu Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi küsitlusuuringu „Mina.Maailm.Meedia“ 2014. aasta andmestikul. Meetodi valik, testimine ja rakendamine toimus koostöös magistritöö juhendajaga. Andmeanalüüsis mudeldasime inimeste agentsust erinevat tüüpi praktikatesse sidustatuse põhjal (lähtudes giddenslikust eeldusest, et tegu on tingitud nii individuaalsest refleksioonist kui sotsiaalsest struktuurist) ning refleksiivsuse laade 2014. aasta küsitlusse spetsiaalselt lülitatud küsimuste baasil (mis tuginesid Archeri refleksiivsuslaadide teooriale). Seejärel kirjeldasin sotsiaalse sidustatuse klastrite ja Archeri refleksiivsuslaadide klastrite sotsio-demograafilisi näitajaid, vaatlus muutusi andmeanalüüsis eristunud vastaja-

rühmades, samuti vastajate muutuse kogemust ja suhteid muutustega ning muid karakteristikuid, mis aitavad seletada indiviidi agentsust.

Hinnates valitud metoodiliste analüüsivahendite võimalusi ja puudusi teoreetiliste eelduste püüdmisel, võib öelda, et sotsiaalse sidustatuse klastrid hakkasid hästi eristama ja ennustama indiviidi võimekust luua ühiskonda transformatsiooni, kiirendada morfogeneetilist protsessi või selles passiivne olla. Sotsiaalse sidustatuse klastrid andsid tugevamaid statistilisi seoseid ja kirjeldasid paremini indiviidi agentsust, kui mudeldatud otsustamise viisid, mille alusel kujunesid refleksiivsuslaadide klastrid. Ehkki refleksiivsuse laadil oli oluliselt nõrgem võime indiviidi praktikaid ennustada, andis klastrite ristamine sotsiaalse sidustatuse klastritega statistiliselt olulise seose, toetades teineteist vastastikku.

Refleksiivsuslaadide analüüsimudel toetus Archerile vaid teoreetilise lähtekoha mõttes, kuivõrd erinevalt Archeri metoodikast ei lähtunud „Mina.Maailm.Meedia“ uuringusse lülitatud sellekohane küsimusteplokk psühholoogilisest traditsioonist. Selle asemel küsiti inimeste endi hinnangut oma tüüpilise otsustamise laadi kohta eri situatsioonides. Kahtlemata tekitas valitud mudeli sees suuremat varieeruvust asjaolu, et võrreldes sotsiaalse sidustatuse klastritega, mille aluseks oli arvukalt liitunnuseid, oli refleksiivsuslaadide klastrite puhul kasutatud tunnuste arv väike. Lisaks ebaõnnestusid mõned eeldused mudeli suhtes, kuivõrd paar küsimust ei hakanud soovitud moel tööle, ei eristanud vastajaid piisavalt. Proovisime ka nõ puhtaid tüüpe käsitsi konstrueerida, kuid see strateegia ei olnud edukas, kuivõrd haaras väga väikest osa vastajatest ega andnud paremaid statistilisi seoseid. Seetõttu jäime lõpuks klasteranalüüsi juurde, mis hõlmas kõiki vastajaid. Tulemuste tõlgendamisel oli näha, et meetod hakkas tööle Archeri kirjeldatud viisil. Seega õigustas end (julge) otsus kasutada teooria autorist erinevat metoodikat.

Refleksioonilaadid olid teoreetilises materjalis nõ ette antud, mistõttu teadsime, et sihime andmestikus nelja tüübi tuvastamist: kommunikatiivne, meta-, autonoomne ja killustunud refleksiivsus. Seevastu tekkisid sotsiaalse sidustatuse tüübid andmeanalüüsis mudeldamise teel ning lähtusid olemasolevatest andmetest, spetsiaalseid küsimusi nende tuvastamiseks küsitluses ei olnud. Seetõttu tekkis viimaste puhul klasteranalüüsile iseloomulik skaalaline jaotus, mille ühes otsas olid individid, kellel praktikatesse haaratuse tunnused sisuliselt puuduvad, teises otsas individid, kellel samad tunnused on üledimensioneeritud,

ekstreemsed. Nende vahele jäävad individid, kellel ühes või teises dimensioonis on mingi praktika rohkem esindatud. Samas ei saa öelda, et sellised tüübid esineksid ainult statistilisse analüüsi haaratud tunnuste lõikes. Näiteks selgus tulemusi tõlgendades, et mitmekülgsest sidustunute grupp on aktiivne ka teistes elupraktikates, mis ei olnud klastrite komponendiks, ning et vähesidustunutel on vähem võimekust ka muudes praktikates kaasa lüüa.

Vaadates individide jaotumist sotsiaalse sidustatuse klastritesse, näeme, et 27% vastajatest on mitmekülgsest sidustunud, kusjuures neist omakorda ligi pooled on tugevalt (rohkematesse praktikatesse haaratud), teised mõõdukamalt sidustunud. 16% vastajaid iseloomustab sidustumine läbi tarbimise, sh kultuuritarbimise ning kõige suurema osa, 30% vastajate jaoks on peamine sotsiaalne praktika, mis nende sidustatust indikeerib, valimistel osalemine. Ülejäänud 27% vastajatest on nõrgalt sidustunud. Archeri refleksiivsusaadide jaotuses moodustasid ligikaudu ühe kolmandiku kommunikatiivse refleksiivsuse ning teise kolmandiku metarefleksiivsuse klastritesse paigutunud individid. 20% vastanutest paigutus autonoomselt refleksiivsete klastrisse ning ülejäänud 13% killustunud refleksiivsete klastrisse.

Klastrite sotsio-demograafilisi näitajaid on detailselt kirjeldatud peatükis 5.1. Üldistava järeldusena võib välja tuua, et märgatavat rolli mängivad elukaarelised muutused. Noored inimesed tajuvad kontekstist katkestust ja ühitamatust rohkem, neil on rohkem raputavaid elumuutusi: tuleb ellu astuda, kodu vahetada, kooli lõpetamise järel tööle asuda. Need on struktuursed tingimused, mis sunnivad refleksiivsusele, oma tee valimisele, elustiili kujundamisele. Refleksiivsusaadide osas väljendub see noorte suuremas metarefleksiivsete ja autonoomselt refleksiivsete osakaalus. Sotsiaalse sidustatuse mõttes avaldub see alla 25-aastaste hulgas dominantselt tarbijana sidustumisena, mis vanemaks saades transformeerub mitmekülgsest või valijana sidustumiseks.

Andmestikust nähtub teisigi põlvkondlikke eristavusi: näiteks on vanemates vanuserühmades mõõdukalt sidustatute esindatus suurem, samuti on seal enam kommunikatiivselt refleksiivseid. Kommunikatiivne refleksiivsus võib kõrgema agentsusega individidel väljenduda ühistegevustes, huviringides või seltsides osalemises, kuid see tegevus ei lähtu maailmaparanduslikest eesmärkidest nagu metarefleksiivsete puhul, vaid on suunatud

sidemete tugevdamisele kogukonna ja sõpradega. Seega kannavad põlvkonnad tendentsi kuuluda mingisse struktuuri: põlvkondlik positsioon määrab ära kindla kogemuste diapasooni ning kallutab sellesse kuulujaid iseloomuliku mõtte- ja käitumisviisi poole.

Klastrite sotsio-demograafilistest näitajatest tasub esile tuua veel asjaolu, et meta-refleksiivsete hulgas on teiste klastritega võrreldes suurem hulk venekeelsele ankeedile vastajaid, samuti on neid enam tarbijana ja nõrgalt sidustunute hulgas. Arvestades Eesti ühiskondlikku konteksti ning minu töö teoreetilist lähtekohta, mille järgi kontekstiline ühitamatus suunab inimesi praktiseerima metarefleksiivsust, võib tuletada, et suur osa venekeelsest elanikkonnast kogeb kontekstilisest ühitamatusest, mida realiseeritakse kas läbi konsumerismi (kui on raha, et bränditooteid tarbida) või passiivse agentsuse, jäädes sidustavatest praktikatest kõrvale.

Klastrite omavaheline ristamine, st Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotuse vaatamine sotsiaalse sidustatuse klastrite lõikes ja vastupidi näitab, et statistiliselt oluline seos on olemas. Mitmekülgselt sidustatud kuuluvad mõnevõrra suurema tõenäosusega metarefleksiivsete klastrisse, valijana sidustunud kommunikatiivsete, autonoomsed tarbijana sidustunute ning nõrgalt sidustunud killustunud refleksiivsete klastrisse. Seega kui sotsiaalse sidustatuse klastrite koostamise aluseks olid diskursiivselt väljendatud teod (milliste praktikatega tegelen) ja Archeri refleksiivsuslaadide klastrid kujunesid hinnangutest ettevõtlikkusele, arvamuse kujunemise viisidele jm, ehk nad olid kontseptuaalselt erinevalt üles ehitatud, on mõlemad sobivad indiviidi refleksiivsuse kirjeldamiseks. Siiski tuleb märkida, et refleksiivsuslaadide klastrite eristavus on madalam, seosekordajad nõrgemad või on seosed sagedamini statistiliselt mitteolulised. Üheks võimalikuks meetodi puuduseks võib olla refleksiivsuslaadide klastrite puhul asjaolu, et nelja laadi kõrval puudus Archeri uuringus kasutusel olnud määratlemata refleksiivsusega rühm, mille tulemusel on neli olemasolevat laadi hajusamad, sisaldades ka segatüüpe.

Vaadeldes andmestikust, millised tunnused toetavad ja iseloomustavad eri tüüpi refleksiivsuslaadide väljakujunemist, oli näha, et pea kõikide tunnuste lõikes on kõige kõrgemad tulemused mitmekesiselt ja tugevalt sidustunute, seejärel mõõdukalt sidustunute ning skaala teises otsas on nõrgalt sidustunute klatri liikmete tulemused. Refleksiivsuslaadide puhul on metarefleksiivsete klastris tulemused tavaliselt teistest

kõrgemad ning killustunult refleksiivsed kõige madalamate keskmistega. See on ka ootuspärane, kuivõrd sotsiaalse sidustatuse klastrite puhul on mitmekülgsest sidustunute klatri moodustanud vastajad, kes on haaratud rohkematesse elupraktikatesse ning on üldiselt aktiivsema eluhoiakuga. Sama ka metarefleksiivsete puhul: see refleksiivsuslaad eeldab kriitilisust sotsiaalse keskkonna suhtes ning tahet muutust tekitada, mis väljendub tõenäolisemalt ka tegutsemises ja hoiakutes. Samas ei ole selge kummas suunas seos on ning võimalik, et seos on vastastikune: mida refleksiivsem on indiviid, seda aktiivsem ja mitmekülgsem on meediatarbimine, ajakasutus jms ning vastupidi.

Kokkuvõtvalt saab öelda, et hilismodernse ühiskonna surve refleksiivsusele on andmestikus ja seega Eesti ühiskonnas vaadeldav, kuid ühtlasi nähtub, et Archeril on õigus: refleksiivsuse surve ei „ohusta“ kõiki ühte viisi. Võrreldes indiviidide jaotumist sotsiaalse sidustatuse klastritesse eri uuringuaastatel, näeme, et ehkki vähesidustunuid on mõnevõrra vähemaks jäänud, ei ole mitmekülgsest sidustunute rühm viimasel ajal kasvanud. Viimase põhjuseks võib olla ka lihtsalt see, et kõrge agentsuse jaoks vajalik aegruumi kokku pressimise võime on teatavate piiridega, osa indiviide ei ole võimelised rohkemaid tegevusi oma praktikatesse mahutama. Mida sidustunum ehk refleksiivsem ja tegusam on indiviid, seda suurem on tõenäosus, et ta suudab oma aegruumi tihendada ning reflekteerida tuleviku määramatust positiivsetesse elustiili arendamise praktikatesse.

Summary

We live in a modern society that is claimed to be in constant change. The concept of morphogenetic or late modernity denotes the constant transformation and acceleration of society, which challenges individuals to adapt with the change and implement new strategies of reflexive deliberations leading to action. The goal of my master's thesis (titled "In Search of Reflexivity: Theoretical and Methodological Analysis of Me. The World. The Media data") was to give a theoretical overview of one of the central problems in modern social science, the question of structure and agency and the role of reflexivity in late modernity. I approach this discussion with the aim to trace the imperativeness of reflexivity and to chase the generators of change.

My discussion is grounded on the works of Anthony Giddens, Margaret S. Archer, Ulrich Beck, Scott Lash and Niklas Luhmann. The central discussion is focused on the views of Archer and Giddens, as Archer attributes a more prominent emphasis to the agent's power of inducing change in society, while Giddens describes the duality of structure and agency. The structural properties are not independent in Giddens' view, but are generated by the individuals through their agency, and while structure acts simultaneously as an enablement and a constraint, it also shapes the agency.

For the empirical analysis of the theoretical problem, I used the latest (2014) data from the extensive research of the Institute of Social Studies of University of Tartu called Me. The World. The Media, which uses a stratified sample representative to the Estonian population. The method used was cluster analysis and two sets of clusters were modelled from the data: one based on the involvement in different social practices according to Giddensian tradition,

and another based on the modes of reflexivity as described by Archer. The analysis was mostly descriptive, as in-depth dissection of the clusters was not the goal of this research.

The main conclusion of the analysis is that the reflexive imperative in late modernity can be traced in the data of Me. The World. The Media research and thereby in Estonian society as well. The cluster analysis based on Giddensian ideas of the duality of structure turned out to be a better tool in explaining social change than the clusters which were composed based on the Archer's approach to internal conversation as a driver of agency. But it was also evident that Archer was right in stating that reflexivity is not imperative to every member of the late modern society: higher and more wide-ranging involvement in social practices predicts individual's stronger ability to compress the time-space of his daily life and to reflect the incalculabilities of the future into positive strategies of lifestyle development. This ability enables this group to be the driver of the social change in society.

Kasutatud kirjandus

1. Archer, M. S. (2000). *Being Human. The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Archer, M. S. (2003). *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Archer, M. S. (2012). *The reflexive imperative in late modernity*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London etc: Sage.
5. Beck, U. (2005). *Riskiühiskond. Teel uue modernsuse poole*. Tartu Ülikooli Kirjastus.
6. Beck, U., A. Giddens & S. Lash (1994). *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
7. Caetano, A. (2014). Reflexivity and social change: A critical discussion of reflexive modernization and individualization theses. *Portugese Journal of Social Science*, 13(1), 93-109, DOI: 10.1386/pjss.13.1.93_1
8. Caetano, A. (2015). Defining personal reflexivity: A critical reading of Archer's approach. *European Journal of Social Theory*, 18(1), 60-75, DOI: 10.1177/1368431014549684
9. Giddens, A. (1989). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press in association with Oxford: Basil Blackwell.

10. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press in association with Oxford: Blackwell Publishing.
11. *ICONI Form (based on the work of M. S. Archer)*. Kasutatud 10.08.2015
<http://form.jotform.co/form/40117265603850>
12. Kiisel, M. (2013). *Problems of critical analysis of communication of environmental issues and risks*. Dissertation. Tartu: University of Tartu Press.
13. Luhmann, N. (2009). *Sotsiaalsed süsteemid*. Tartu: Ilmamaa.
14. Norkus, Z. (2007). Why Did Estonia Perform Best? The North–South Gap In The Postsocialist Economic Transition Of The Baltic States. *Journal of Baltic Studies*, 38:1, 21-42, DOI: 10.1080/01629770701223502
15. Pilcher, J. (1994). Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy. *British Journal of Sociology*, 45(3), 481-493, DOI: 10.2307/591659
16. *Valitsuse pressikonverentsi stenogramm, 7. veebruar 2008* (2008). Kasutatud 10.08.2015
<https://valitsus.ee/et/uudised/valitsuse-pressikonverentsi-stenogramm-7-veebruar-2008>

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Jarmo Seljamaa (sünnikuupäev: 23.05.1979)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose „Refleksiivsuse otsinguil: teoreetilis-metodoloogiline analüüs „Mina.Maailm.Meedia“ põhjal“, mille juhendaja on Maie Kiisel, PhD,
 - 1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 17. augustil 2015.a

Tabel 1. Sotsiaalse sidustatuse klastrite koostamise aluseks olnud indeksite komponendid (klastrid moodustati lühendamata indeksitest).

Legend: T tähistab küsimuste numbreid 2014. aasta Mina.Maailm.Meedia küsitlusankeedis.

sotsiaalse elu indeks	Kas Teil jätkub piisavalt aega järgmisteks tegevusteks? (Üldiselt jätkub, Mõnikord jätkub, mõnikord mitte) T703: 1=2p, 2=1p (Sõprade, tuttavatega suhtlemiseks, nendega väljaskäimiseks) T704: 1=2p, 2=1p (Pidutsemiseks) T707: 1=2p, 2=1p (Kohvikus, restoranis käimiseks)
konsumerismi indeks	T326: 1=1p (Kas eelistate kindlaid rõivafirmasid, kindlaid brände? – Jah) T327: 2=1p (Kui võrrelda rõivaste ostul hinda ja sobivust, kumb on olulisem? – Sobivus on olulisem) T328: 1=1p (Kui võrrelda hinda ja kaubamärki/brändi, siis kumb on Teie jaoks rõivaste ostul olulisem? – Kaubamärk on olulisem) T329: 1=1p (Kas olete oma korteri või maja sisustamisel jälginud ka mingit stiili (retro vms)? – Jah) T330: 1=1p (Kas olete oma korteri või maja sisustamisel kasutanud disaineri, sisekujundaja nõuandeid? – Jah) T331: 1=1p (Kas kasutate kindlate firmade kosmeetikat (nt šampoon, kreemid, deodorandid, habemeajamis- ja meigivahendid)? – Jah) T332: 1=1p (Kas olete viimasel aastal käinud spordiklubis (jõusaalis, fitnessis) – Jah) T333: 1=1p (Kas olete kasutanud muid teenuseid keha vormis hoidmiseks (spaa, massaaž, iluteenused) – Jah)
kodanikuühendustes osalemise indeks	Kas Te osalete järgmiste ühenduste, seltside tegevuses? (Märkige kõik ühendused, milles osalete) T96_1 – T96_20: 1=1p (20 küsimust)
looduspraktikate indeks	Kas Teil jätkub piisavalt aega järgmisteks tegevusteks? (Üldiselt jätkub, Mõnikord jätkub, mõnikord mitte) T711: 1=2p, 2=1p (Looduses viibimiseks, matkamiseks) T712: 1=2p, 2=1p (Koduaria hooldamiseks, aiatööks?)
valimistel osalemise indeks	Kas Te olete allpool nimetatud aastatel osa võtnud valimistest? (Olin valimisõiguslik, osalesin) T119: 3=2p (2011. a. Riigikogu valimised) T120: 3=2p (2013. a. kohalikud valimised) T121: 3=2p (2014. a. Euroopa parlamendi valimised)
kultuuriosaluse indeks	T250: 3-5=2p, 2=1p (Kuipalju aega kulub Teil keskmiselt ühel argipäeval erinevatele tegevusliikidele? Ilukirjanduse lugemine – Üle 4 tunni, 3-4 tundi, 1-2 tundi; Pool tundi, alla tunni) Kuivõrd olete viimase 12 kuu jooksul käinud teatris, kontserdil, kinos, näitustel, raamatukogus? (6 korral või rohkem; 3-5 korral, 1-2 korral) T300: 4=2p, 3=2p, 2=1p (Teater: sõnalavastused) T301: 4=2p, 3=2p, 2=1p (Teater: muusika- ja tantsulavastused) T300+T301: 1=1p, 2-4=2p T302: 4=2p, 3=2p, 2=1p (Kontserdid) T303: 4=2p, 3=2p, 2=1p (Kino) T304: 4=2p, 3=2p, 2=1p (Kunstinäitused) T698: 1=2p, 2=1p (Kas Teil jätkub piisavalt aega järgmisteks tegevusteks? Kultuurilisteks harrastusteks (laulukoor, pillimäng jms) – Üldiselt jätkub; Mõnikord jätkub, mõnikord mitte)

Tabel 2. Sotsiaalse sidustatuse klastrite osakaalud koguvallimist uuringuaastate lõikes (kaalutud).

	mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	tarbijana sidustunud	valijana sidustunud	nõrgalt sidustunud
2002	5,5%	16,2%	17,3%	29,4%	31,6%
2005	6,0%	14,2%	15,7%	26,9%	37,2%
2008	5,8%	24,9%	17,7%	22,0%	29,5%
2011	7,9%	22,8%	15,4%	26,4%	27,5%
2014	12,9%	13,9%	16,3%	29,8%	27,2%

Tabel 3. Sotsiaalse sidustatuse klastrite sooline jaotus 2014. aastal.

	mees	naine	kokku
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	33%	67%	100%
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	37%	63%	100%
tarbijana sidustunud	46%	54%	100%
valijana sidustunud	50%	50%	100%
nõrgalt sidustunud	57%	43%	100%
kokku	47%	53%	100%

sig = 0.000, Crameri V = 0.169

Tabel 4. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus ankeedile vastamise keele lõikes 2014. aastal.

	eesti	vene	kokku
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	88%	12%	100%
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	76%	24%	100%
tarbijana sidustunud	54%	46%	100%
valijana sidustunud	80%	20%	100%
nõrgalt sidustunud	50%	50%	100%
kokku	68%	32%	100%

sig = 0.000, Crameri V = 0.322

Tabel 5. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus vanuserühmade lõikes 2014. aastal.

	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-75	kokku
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	10,2%	12,8%	15,0%	24,1%	21,4%	16,6%	100,0%
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	9,5%	16,9%	10,4%	14,9%	18,9%	29,4%	100,0%
tarbijana sidustunud	38,1%	20,3%	9,7%	16,5%	8,5%	6,8%	100,0%
valijana sidustunud	4,4%	15,7%	15,5%	18,3%	21,8%	24,3%	100,0%
nõrgalt sidustunud	17,3%	14,5%	9,6%	15,2%	17,5%	25,9%	100,0%
kokku	14,8%	15,9%	12,2%	17,4%	18,0%	21,6%	100,0%

sig = 0,000, Crameri V = 0,186

Tabel 6. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus haridustasemete lõikes 2014. aastal.

	Alla keskhariduse	Keskharidus	Kõrgharidus	kokku
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	4,3%	36,0%	59,7%	100,0%
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	5,0%	47,3%	47,8%	100,0%
tarbijana sidustunud	21,9%	56,1%	21,9%	100,0%
valijana sidustunud	13,2%	59,4%	27,4%	100,0%
nõrgalt sidustunud	30,4%	58,2%	11,5%	100,0%
kokku	4,3%	36,0%	59,7%	100,0%

sig = 0.000, Crameri V = 0.282

Tabel 7. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus elukoha lõikes 2014. aastal.

	Tallinn	Tartu, Pärnu	Tallinna, Tartu ja Pärnu ümbrus	Narva, Kohtla-Järve, Jõhvi, Sillamäe	Väike-linnad	Maa-piirkonnad	kokku
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	37,1%	12,9%	12,4%	4,3%	18,8%	14,5%	100,0%
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidust.	36,3%	17,9%	11,9%	6,0%	15,9%	11,9%	100,0%
tarbijana sidustunud	30,8%	15,6%	7,2%	19,4%	16,9%	10,1%	100,0%
valijana sidustunud	26,9%	9,7%	7,9%	5,1%	29,9%	20,4%	100,0%
nõrgalt sidustunud	28,5%	8,1%	6,9%	15,0%	26,0%	15,5%	100,0%
kokku	30,6%	11,9%	8,6%	10,1%	23,3%	15,4%	100,0%

sig = 0.000, Crameri V = 0.140

Tabel 8. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus sissetuleku järgi ühe pere liikme kohta kuus

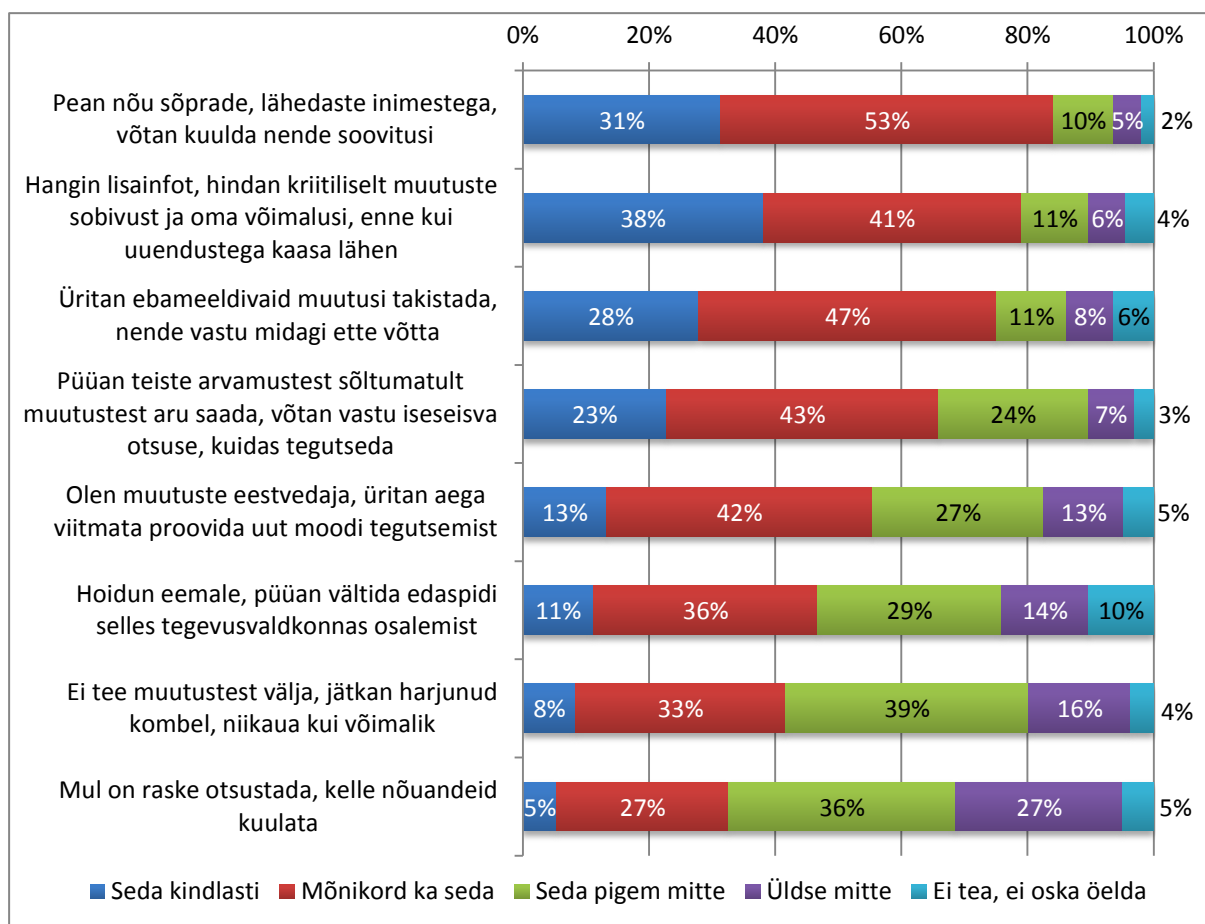
	Kuni 150 eurot	151-250 eurot	251-400 eurot	401-600 eurot	Üle 600 euro	vastus puudub	kokku
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	3,2%	6,4%	27,3%	33,7%	26,2%	3,2%	100,0%
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	2,5%	7,4%	24,8%	32,2%	28,7%	4,5%	100,0%
tarbijana sidustunud	6,4%	9,7%	30,1%	28,4%	23,3%	2,1%	100,0%
valijana sidustunud	6,3%	11,6%	39,0%	24,4%	16,7%	2,1%	100,0%
nõrgalt sidustunud	8,9%	15,3%	45,3%	16,8%	10,4%	3,3%	100,0%
kokku	6,0%	11,1%	35,8%	25,1%	19,0%	2,9%	100,0%

sig = 0.000, Crameri V = 0.136

Tabel 9. Sotsiaalse sidustatuse klastrite jaotus subjektiivse sotsiaalsesse kihti paigutumise järgi 2014. aastal.

	Madal-kiht	Madal-keskkiht	Keskkiht	Kõrg-keskkiht	Kõrgkiht	vastus puudub	kokku
mitmekülgset ja tugevalt sidustunud	9,1%	13,9%	26,7%	30,5%	19,3%	0,5%	100,0%
mitmekülgset ja mõõdukalt sidustunud	5,9%	14,8%	28,1%	23,6%	27,6%		100,0%
tarbijana sidustunud	9,8%	17,0%	21,7%	24,7%	26,8%		100,0%
valijana sidustunud	17,6%	20,4%	26,2%	21,1%	13,9%	0,9%	100,0%
nõrgalt sidustunud	29,5%	21,9%	26,0%	11,7%	10,7%	0,3%	100,0%
kokku	16,8%	18,7%	25,8%	20,6%	17,7%	0,3%	100,0%

sig = 0.000, Crameri V = 0.157

Joonis 1. Vastuste jaotus kogu valimis.

Tabel 1. Üksiktunnus 6: On raske otsustada, kelle nõuandeid kuulata (5-seda kindlasti, 4-mõnikord ka seda, 3-ei oska öelda, 2-seda pigem mitte, 1-üldse mitte)

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
üldse mitte	383	26.5	26.5	26.5
seda pigem mitte	522	36.1	36.1	62.5
ei tea, ei oska öelda	72	4.9	4.9	67.5
mõnikord ka seda	393	27.2	27.2	94.6
seda kindlasti	78	5.4	5.4	100.0
Total	1447	100.0	100.0	

Tabel 2. Üksiktunnus 4: Püüab teiste arvamusest sõltumatult tegutsemise üle otsustada (5-seda kindlasti, 4-mõnikord ka seda, 3-ei oska öelda, 2-seda pigem mitte, 1-üldse mitte)

	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
üldse mitte	105	7.3	7.3	7.3
seda pigem mitte	343	23.7	23.7	31.0
ei tea, ei oska öelda	45	3.1	3.1	34.1
mõnikord ka seda	624	43.1	43.1	77.2
seda kindlasti	330	22.8	22.8	100.0
Total	1447	100.0	100.0	

Tabel 3. Muutustes ettevõtlikkuse indeks (on ettevõtlik, teeb muutustest välja, ei hoidu eemale; ei hõlma ettevõtlikkuse puudumist väljendavaid vastuseid).

indeksi väärtus	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
0.00	296	20.4	20.4	20.4
1.00	312	21.5	21.5	41.9
2.00	338	23.3	23.3	65.3
3.00	271	18.7	18.7	84.0
4.00	145	10.0	10.0	94.0
5.00	54	3.8	3.8	97.7
6.00	33	2.3	2.3	100.0
Total	1447	100.0	100.0	

Tabel 4. Muutustes ettevõtmatuse indeks (ei ole ettevõtlik, ei tee muutustest välja, hoidub eemale; ei hõlma ettevõtlikkust väljendavaid vastuseid)

indeksi väärtus	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
.00	403	27.8	27.8	27.8
1.00	372	25.7	25.7	53.5
2.00	312	21.5	21.5	75.1
3.00	185	12.8	12.8	87.8
4.00	122	8.4	8.4	96.3
5.00	39	2.7	2.7	99.0
6.00	15	1.0	1.0	100.0
Total	1447	100.0	100.0	

Tabel 5. Muutustes kommunikatiivsuse indeks (hangib lisainfot, peab sõpradega nõu; ei hõlma mittersuhtlemist väljendavaid vastuseid).

indeksi väärtus	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
.00	114	7.9	7.9	7.9
1.00	209	14.5	14.5	22.3
2.00	454	31.4	31.4	53.7
3.00	431	29.8	29.8	83.5
4.00	239	16.5	16.5	100.0
Total	1447	100.0	100.0	

Tabel 6. Muutustes akommunikatiivsuse indeks (ei hangi lisainfot, ei pea sõpradega nõu; ei hõlma suhtlemist väljendavaid vastuseid)

indeksi väärtus	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
.00	1127	75.0	75.0	75.0
1.00	213	14.1	14.1	89.1
2.00	104	6.9	6.9	96.0
3.00	29	2.0	2.0	98.0
4.00	30	2.0	2.0	100.0
Total	1503	100.0	100.0	

Tabel 7. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite suurus.

	Unweighted	Weighted	osakaal
kommunikatiivne	476,000	476,498	33%
metarefleksiivne	505,000	493,991	34%
killustunud	168,000	181,268	13%
autonoomne	291,000	295,549	20%
valid	1440,000	1447,307	100%
missing	0,000	0,000	

Tabel 8. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite sooline jaotus.

	Mees	Naine	kokku
kommunikatiivne	44%	56%	100.0%
metarefleksiivne	47%	53%	100.0%
killustunud	49%	51%	100.0%
autonoomne	53%	47%	100.0%
kokku	47%	53%	100.0%

Sig. = -, Crameri V= -

Tabel 9. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus ankeedile vastamise keele lõikes.

	eesti	vene	kokku
kommunikatiivne	70%	30%	100%
metarefleksiivne	53%	37%	100%
killustunud	72%	28%	100%
autonoomne	72%	28%	100%
kokku	68%	32%	100%

Sig. = 0.05, Crameri V=0,083

Tabel 10. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus vanuserühmade lõikes.

	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	65-75	kokku
kommunikatiivne	8,0%	11,9%	13,2%	19,3%	21,8%	25,8%	100,0%
metarefleksiivne	18,4%	19,6%	13,5%	18,8%	14,9%	14,7%	100,0%
killustunud	13,7%	9,3%	8,8%	11,5%	21,4%	35,2%	100,0%
autonoomne	20,1%	20,4%	10,9%	15,6%	15,0%	18,0%	100,0%
kokku	14,7%	16,0%	12,3%	17,4%	18,0%	21,6%	100,0%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,146

Tabel 11. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus haridustasemete lõikes.

	Alla keskhariduse	Keskharidus	Kõrgharidus	kokku
kommunikatiivne	16.6%	57.0%	26.4%	100.0%
metarefleksiivne	9.9%	51.5%	38.5%	100.0%
killustunud	32.6%	52.5%	14.9%	100.0%
autonoomne	19.9%	53.0%	27.0%	100.0%
kokku	17.0%	53.8%	29.2%	100.0%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,158

Tabel 12. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus elukoha lõikes.

	Tallinn	Tartu, Pärnu	Tallinna, Tartu ja Pärnu ümbrus	Narva, Kohtla-Järve, Jõhvi, Sillamäe	Väike-linnad	Maa-piirkonnad	kokku
kommunikatiivne	31.2%	10.3%	8.0%	8.4%	25.2%	17.0%	100.0%
metarefleksiivne	34.3%	14.3%	10.1%	10.5%	18.6%	12.1%	100.0%
killustunud	20.0%	8.3%	5.0%	12.8%	33.3%	20.6%	100.0%
autonoomne	30.0%	12.5%	9.4%	10.8%	22.2%	15.2%	100.0%
kokku	30.6%	11.9%	8.6%	10.1%	23.3%	15.4%	100.0%

Sig. = 0.000, Crameri V=0.099

Tabel 13. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus sissetuleku järgi ühe pereliikme kohta kuus.

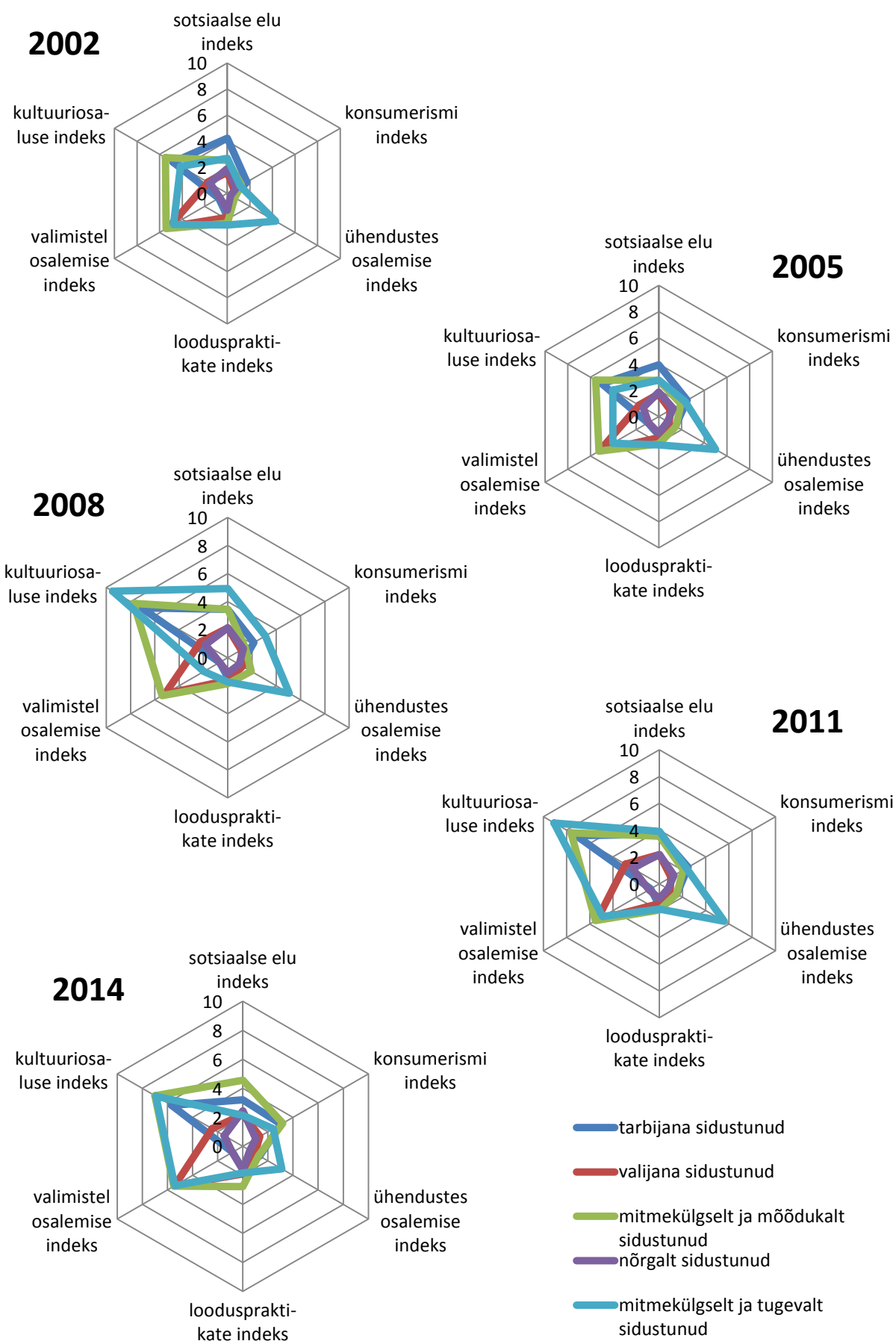
	Kuni 150 eurot	151-250 eurot	251-400 eurot	401-600 eurot	Üle 600 euro	vastus puudub	kokku
kommunikatiivne	5.7%	13.2%	39.3%	22.5%	17.0%	2.3%	100.0%
metarefleksiivne	5.3%	9.1%	30.7%	27.1%	23.6%	4.2%	100.0%
killustunud	9.3%	11.0%	44.0%	22.0%	9.9%	3.8%	100.0%
autonoomne	5.8%	11.2%	33.9%	28.1%	20.0%	1.0%	100.0%
kokku	6.0%	11.1%	35.8%	25.1%	19.0%	2.9%	100.0%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,099

Tabel 14. Archeri refleksiivsuslaadide klastrite jaotus subjektiivse sotsiaalsesse kihti paigutumise järgi.

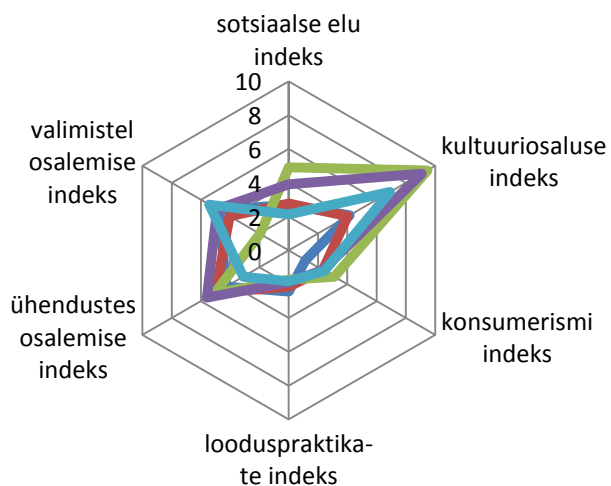
	Madal-kiht	Madal-keskkiht	Keskkiht	Kõrg-keskkiht	Kõrgkiht	vastus puudub	kokku
kommunikatiivne	21.0%	21.0%	27.9%	18.2%	11.7%	0.2%	100.0%
metarefleksiivne	9.5%	15.0%	23.3%	28.3%	23.3%	0.6%	100.0%
killustunud	29.5%	25.7%	20.8%	13.7%	9.8%	0.5%	100.0%
autonoomne	14.5%	16.9%	29.7%	15.9%	23.0%		100.0%
kokku	16.8%	18.7%	25.8%	20.6%	17.7%	0.3%	100.0%

Sig. = 0.000, Crameri V=0,159

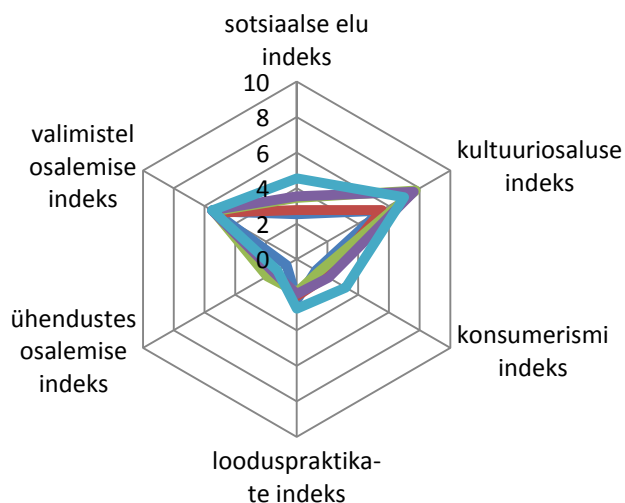

Joonis 1. Sotsiaalse sidustatuse klastrite indekstunnuste keskmised aastate lõikes (2002-2014)

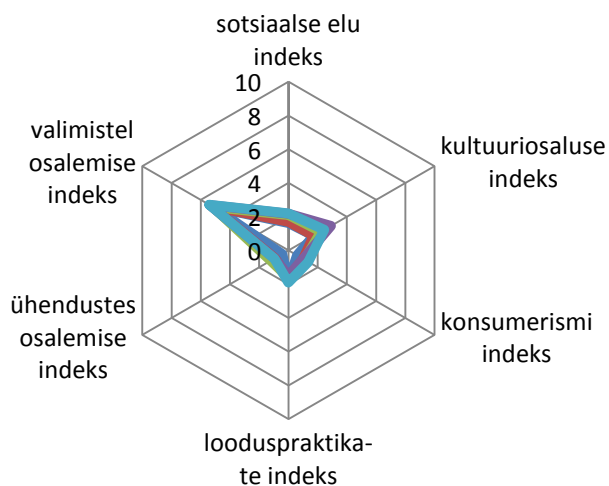
Mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud

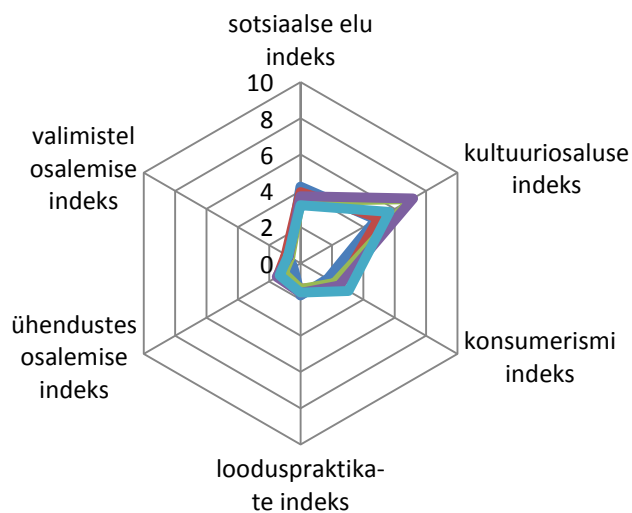
Mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud

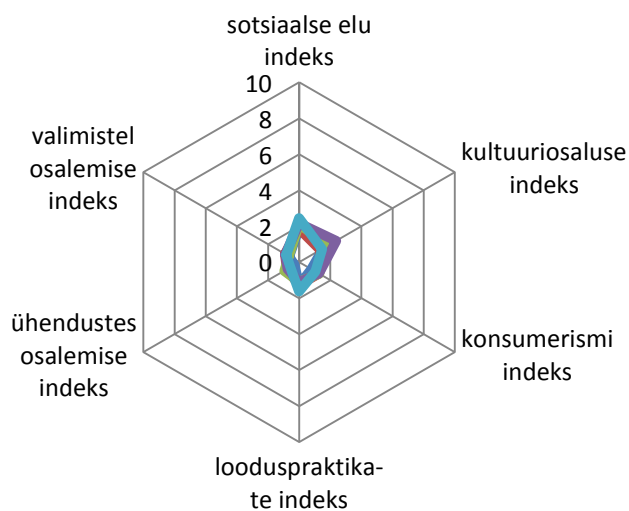
Valijana sidustunud

Tarbijana sidustunud

Nõrgalt sidustunud

Joonis 2. Sotsiaalse sidustatuse klastrite indekstunnuste keskmised aastate lõikes (2002-2014).

Muutused**Tabel 1.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskväärtnus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Positiivsed ootused maailma tuleviku suhtes	Negatiivsed ootused maailma tuleviku suhtes	Sagedane mõtlemine oma tuleviku peale	Aktiivsus enda kaitsmisel ohtude ja riskide eest	Töoga seotud muutuste tajumine
valijana sidustunud	Mean	2,67	1,44	3,28	1,72	1,24
	N	431	431	431	431	431
	Std. Dev	1,53	1,78	2,45	1,49	1,68
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	Mean	3,29	1,35	4,62	2,72	1,64
	N	186	186	186	186	186
	Std. Dev	1,80	1,68	2,65	1,57	1,81
nõrgalt sidustunud	Mean	2,42	1,56	3,31	1,26	0,84
	N	393	393	393	393	393
	Std. Dev	1,72	1,95	2,76	1,38	1,51
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	Mean	3,46	1,42	4,41	2,65	1,11
	N	201	201	201	201	201
	Std. Dev	1,75	1,79	2,83	1,80	1,47
tarbijana sidustunud	Mean	3,27	1,49	4,37	1,99	1,01
	N	236	236	236	236	236
	Std. Dev	1,67	1,86	2,94	1,76	1,63
Total	Mean	2,89	1,47	3,80	1,90	1,13
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Dev	1,72	1,83	2,76	1,65	1,63
sig		0,000	-	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,127		0,126	0,181	0,109

Tabel 2. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Positiivsed ootused maailma tuleviku suhtes	Negatiivsed ootused maailma tuleviku suhtes	Sagedane mõtlemine oma tuleviku peale	Aktiivsus enda kaitsmisel ohtude ja riskide eest	Tööga seotud muutuste tajumine
kommunikatiivne	Mean	2,86	1,72	3,52	1,76	1,07
	N	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	1,74	2,00	2,64	1,56	1,56
metarefleksiivne	Mean	3,15	1,16	4,21	2,30	1,42
	N	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	1,65	1,52	2,69	1,77	1,76
killustunud	Mean	2,23	1,83	2,95	1,30	0,43
	N	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	1,73	2,11	2,54	1,45	0,96
autonoomne	Mean	2,91	1,34	4,08	1,81	1,16
	N	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	1,70	1,73	3,02	1,56	1,73
Total	Mean	2,89	1,47	3,80	1,90	1,13
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,72	1,83	2,76	1,65	1,63
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,117	0,090	0,110	0,133	0,122

Tabel 3. Üksikküsimuse (vasak veerg) ja indekstunnuste keskmised (parempoolsed kolm veergu, hallil taustal; kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Kas Teil on tunne, et elu nõuab Teilt pidevalt uusi ideid ja avatust muutustele?	Häiritus muutustest	Muutustele vastuseisimine	Avatus muutustele
valijana sidustunud	Mean	2,75	3,94	2,82	1,22
	N	431	431	431	431
	Std. Deviation	0,941	2,09	1,66	1,18
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	Mean	3,27	4,14	2,23	1,59
	N	186	186	186	186
	Std. Deviation	0,697	2,05	1,33	1,22
nõrgalt sidustunud	Mean	2,55	3,83	3,01	1,08
	N	393	393	393	393
	Std. Deviation	1,057	2,07	1,77	1,12
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	3,15	3,58	2,45	1,66
	N	201	201	201	201
	Std. Deviation	0,767	2,12	1,52	1,23
tarbijana sidustunud	Mean	3,11	3,27	2,15	1,82
	N	236	236	236	236
	Std. Deviation	0,767	2,06	1,60	1,30
Total	Mean	2,88	3,78	2,63	1,39
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	0,937	2,10	1,66	1,23
sig		0,000	0,010	0,000	0,000
Crameri V		0,150	0,078	0,110	0,133

Tabel 4. Üksikküsimuse (vasak veerg) ja indekstunnuse keskmised (parempoolne veerg, hallil taustal), teiste muutuste indeksitega ei saanud refleksiivsusaadide klastreid ristata, kuna sisaldavad samu komponente (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Kas Teil on tunne, et elu nõuab Teilt pidevalt uusi ideid ja avatust muutustele?	Häiritus muutustest
kommunikatiivne	Mean	2,79	4,30
	N	476	476
	Std. Deviation	0,94	2,15
metarefleksiivne	Mean	3,08	3,49
	N	494	494
	Std. Deviation	0,84	2,04
killustunud	Mean	2,42	3,66
	N	181	181
	Std. Deviation	1,07	1,89
autonoomne	Mean	2,98	3,50
	N	296	296
	Std. Deviation	0,87	2,07
Total	Mean	2,88	3,78
	N	1447	1447
	Std. Deviation	0,94	2,10
sig		0,000	0,000
Crameri V		0,146	0,122

Tabel 5. Üksikküsimuse keskmised: Kuivõrd on võrreldes 10 aasta taguse ajaga muutunud Teie enda jaoks aeg, mis teil kulub järgmisteks tegevusteks? (Aega kulub nüüd rohkem = 3, aega kulub sama palju = 2, aega kulub nüüd vähem = 1).

	lgapäeva töö, elatise teenimine	kodused tööd, majapidamine	perega suhtlemine	sõpradega koosolemine	televisori vaatamine	Interneti kasutamine	oma lõbuts raamatute lugemine	kultuuritarbimine, teatris, kontserdil, näitustel käimine	õppimine, enesetäiendus	oma huvialadega, hobidega tegelemine	ühest kohast teise liikumine, sõitmine	kauplustes käimine, ostlemine
valijana sidustunud	2,42	2,15	1,95	1,51	1,93	2,22	1,71	1,40	1,51	1,69	1,90	1,89
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	2,36	1,96	1,81	1,56	1,76	2,34	1,62	1,73	1,71	1,85	1,88	1,75
nõrgalt sidustunud	2,47	2,09	1,91	1,62	1,97	2,21	1,70	1,40	1,78	1,89	1,88	1,90
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	2,28	2,00	1,94	1,69	1,90	2,40	1,90	1,81	1,70	1,98	1,91	1,79
tarbijana sidustunud	2,45	2,07	1,80	1,64	1,57	2,35	1,51	1,64	2,08	1,89	1,92	2,00
kokku	2,41	2,07	1,90	1,59	1,87	2,29	1,69	1,59	1,75	1,85	1,90	1,88
sig.	0.000	0.000	0.002	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.001
Crameri V	0.164	0.104	0.087	0.094	0.124	0.172	0.194	0.266	0.225	0.179	0.114	0.087

Tabel 6. Üksikküsimuse keskmised: Kuivõrd on võrreldes 10 aasta taguse ajaga muutunud Teie enda jaoks aeg, mis teil kulub järgmisteks tegevusteks? (Aega kulub nüüd rohkem = 3, aega kulub sama palju = 2, aega kulub nüüd vähem = 1).

	lgapäeva töö, elatise teenimine	kodused tööd, majapidamine	perega suhtlemine	sõpradega koosolemine	televisiori vaatamine	Interneti kasutamine	oma lõbiks raamatute lugemine	kultuuritarbimine, teatris, kontsertidel, näitustel käimine	õppimine, enesetäiendus	oma huvialadega, hobidega tegelemine	ühest kohast teise liikumine, sõitmine	kauplustes käimine, ostlemine
kommunikatiivne	2,40	2,13	1,92	1,58	1,99	2,30	1,78	1,52	1,64	1,89	1,89	1,90
metareflektsiivne	2,43	2,04	1,88	1,57	1,67	2,29	1,59	1,66	1,80	1,81	1,94	1,89
killustunud	2,21	2,04	1,96	1,65	2,11	2,17	1,88	1,55	1,82	1,88	1,76	1,87
autonoomne	2,47	2,06	1,86	1,62	1,83	2,35	1,61	1,55	1,78	1,83	1,90	1,82
kokku	2,41	2,07	1,90	1,59	1,87	2,30	1,69	1,59	1,76	1,85	1,89	1,88
sig.	0.000	-	-	0,005	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	-
Crameri V	0.132	-	-	0,088	0.130	0.170	0.103	0.152	0.192	0.110	0.109	-

Ellusuhtumine**Tabel 7.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Optimistlik eluhiak	Pessimistlik eluhiak	Positiivne hinnang nõukogude aja suhtes	Sotsiaalne orientatsioon	Liberaalne orientatsioon
valijana sidustunud	Mean	1,50	0,63	4,86	2,36	1,05
	N	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	1,13	0,89	2,98	1,73	1,33
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	Mean	1,88	0,44	3,58	2,25	0,95
	N	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	1,01	0,78	2,79	1,60	1,21
nõrgalt sidustunud	Mean	1,06	0,99	5,42	2,63	0,81
	N	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	1,15	1,05	3,56	1,87	1,21
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	1,99	0,42	4,17	2,44	1,09
	N	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	,95	,76	3,00	1,72	1,31
tarbijana sidustunud	Mean	1,79	0,50	3,78	2,50	0,97
	N	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	1,10	0,78	3,40	1,83	1,33
Total	Mean	1,54	0,65	4,57	2,45	0,96
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,15	0,92	3,26	1,77	1,28
sig		0,000	0,000	0,000	-	-
Crameri V		0,188	0,144	0,146	-	-

Tabel 8. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Optimistlik eluhoiak	Pessimistlik eluhoiak	Positiivne hinnang nõukogude aja suhtes	Sotsiaalne orientatsioon	Liberaalne orientatsioon
kommunikatiivne	Mean	1,30	0,76	5,09	2,60	0,81
	N	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	1,10	0,95	3,13	1,73	1,12
metarefleksiivne	Mean	1,90	0,46	4,32	2,37	1,02
	N	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	1,11	0,79	3,34	1,73	1,33
killustunud	Mean	0,99	1,04	5,14	2,62	0,96
	N	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	1,01	1,07	3,50	1,93	1,24
autonoomne	Mean	1,69	0,55	3,82	2,26	1,11
	N	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	1,13	0,86	3,02	1,78	1,45
Total	Mean	1,54	0,65	4,57	2,45	0,96
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,15	0,92	3,26	1,77	1,28
sig		0,000	0,000	0,000	0,050	-
Crameri V		0,167	0,126	0,109	0,070	-

Tabel 9. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Eesti-sisene liikuvus	Kogemuse puudumine Eesti teistest paikadest	Lühiajaline käimine teistes maades	Korduv käimine teistes maades, pikem viibimine	Töö- ja ärisidemed teistes maades	Informeeritus teistes maades toimuvast	Ükskõiksus teistes maades toimuva suhtes	Keelteoskus
valijana sidustunud	Mean	8,15	2,27	3,61	0,99	0,18	1,87	1,42	4,96
	N	431	431	431	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	6,65	3,35	2,79	1,78	0,81	2,56	2,30	2,66
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	Mean	12,72	1,02	5,94	1,64	0,38	2,02	0,96	6,99
	N	186	186	186	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	7,11	2,28	3,73	2,22	1,47	2,46	1,97	2,75
nõrgalt sidustunud	Mean	6,79	4,65	2,14	0,59	0,16	1,66	2,75	3,57
	N	393	393	393	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	6,72	4,47	2,20	1,15	0,73	2,27	3,03	2,87
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	10,90	1,83	5,38	1,32	0,43	2,92	0,81	6,74
	N	201	201	201	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	6,45	2,86	3,65	1,75	2,06	3,48	1,97	2,92
tarbijana sidustunud	Mean	10,45	3,35	3,86	0,98	0,45	1,87	2,19	5,69
	N	236	236	236	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	7,72	3,85	2,95	1,65	1,61	2,56	2,78	2,83
Total	Mean	9,13	2,87	3,80	1,01	0,28	1,98	1,76	5,21
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	7,17	3,81	3,22	1,71	1,28	2,65	2,62	3,05
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,050	0,010	0,000	0,000
Crameri V		0,168	0,176	0,207	0,118	0,082	0,075	0,148	0,236

Tabel 10. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Eesti-sisene liikuvus	Kogemuse puudumine Eesti teistest paikadest	Lühiajaline käimine teistes maades	Korduv käimine teistes maades, pikem viibimine	Töö- ja ärisidemed teistes maades	Informeeritus teistes maades toimuvast	Ükskõiksus teistes maades toimuva suhtes	Keelteoskus
kommunikatiivne	Mean	7,77	2,90	3,61	0,94	0,15	2,01	1,78	4,69
	N	476	476	476	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	6,29	3,87	3,18	1,70	0,80	2,67	2,63	2,84
metarefleksiivne	Mean	10,52	2,78	4,42	1,11	0,45	2,25	1,57	5,89
	N	494	494	494	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	7,51	3,67	3,25	1,65	1,80	2,73	2,48	3,06
killustunud	Mean	7,28	3,86	2,46	0,71	0,07	1,45	2,56	4,07
	N	181	181	181	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	7,11	4,33	2,69	1,76	0,52	2,46	2,99	3,00
autonoomne	Mean	10,12	2,36	3,89	1,13	0,33	1,79	1,58	5,62
	N	296	296	296	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	7,37	3,52	3,26	1,76	1,16	2,54	2,52	3,05
Total	Mean	9,13	2,87	3,80	1,01	0,28	1,98	1,76	5,21
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	7,17	3,81	3,22	1,71	1,28	2,65	2,62	3,05
sig		0,000	0,005	0,000	0,005	0,000	0,005	0,005	0,000
Crameri V		0,123	0,085	0,131	0,085	0,107	0,084	0,085	0,132

Tabel 11. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist)..

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Ettevõtlikkus	Rahaline jõukus	Rahapuudus (loobumine vajalikust)	Tarbimislik ükskõiksus (mittevajamine)
valijana sidustunud	Mean	1,13	18,43	3,99	6,48
	N	431	431	431	431
	Std. Deviation	1,60	9,98	4,42	5,02
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	Mean	2,01	23,04	3,65	3,59
	N	186	186	186	186
	Std. Deviation	2,20	9,79	4,16	3,34
nõrgalt sidustunud	Mean	0,91	15,55	4,18	8,34
	N	393	393	393	393
	Std. Deviation	1,43	9,91	4,57	5,51
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	2,13	27,11	2,06	4,02
	N	201	201	201	201
	Std. Deviation	2,29	10,29	3,26	3,31
tarbijana sidustunud	Mean	1,46	24,31	3,10	4,32
	N	236	236	236	236
	Std. Deviation	1,71	11,71	4,42	4,03
Total	Mean	1,37	20,41	3,58	5,92
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,83	11,07	4,34	4,96
	sig	0,000	0,000	0,000	0,000
	Crameri V	0,142	0,192	0,101	0,181

Tabel 12. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist)..

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Ettevõtlikkus	Rahaline jõukus	Rahapuudus (loobumine vajalikust)	Tarbimislik ükskõiksus (mittevajamine)
kommunikatiivne	Mean	1,12	18,68	3,92	6,53
	N	476	476	476	476
	Std. Deviation	1,56	10,50	4,41	4,96
metarefleksiivne	Mean	1,84	23,53	2,96	4,79
	N	494	494	494	494
	Std. Deviation	2,12	11,26	4,17	4,61
killustunud	Mean	0,70	14,94	4,50	8,39
	N	181	181	181	181
	Std. Deviation	1,27	10,21	4,34	5,67
autonoomne	Mean	1,43	21,31	3,52	5,31
	N	296	296	296	296
	Std. Deviation	1,81	10,37	4,37	4,38
Total	Mean	1,37	20,41	3,58	5,92
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,83	11,07	4,34	4,96
sig		0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,143	0,167	0,095	0,139

*Elupraktikad***Tabel 13.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		säästva tarbimise laiendatud indeks	töölase agentsuse indeks	Mahe- põllumajanduse tarbimine	Ükskõiksus keskkonna suhtes	Tervislikud eluviisid
valijana sidustunud	Mean	4,09	0,32	3,42	1,71	3,68
	N	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	2,16	0,78	2,27	1,43	2,75
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	Mean	5,55	0,92	4,47	1,65	5,46
	N	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	2,10	1,37	2,64	1,52	2,74
nõrgalt sidustunud	Mean	3,02	0,20	2,81	1,97	3,34
	N	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	2,05	0,75	2,24	1,88	2,75
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	5,37	0,62	4,84	1,52	4,74
	N	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	2,20	1,07	2,80	1,03	2,91
tarbijana sidustunud	Mean	4,14	0,44	4,06	1,68	3,93
	N	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	2,07	0,94	2,30	1,48	2,85
Total	Mean	4,17	0,42	3,69	1,74	4,01
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,30	0,96	2,50	1,54	2,87
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,211	0,158	0,159	0,094	0,156

Tabel 14. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		säästva tarbimise laiendatud indeks	töölase agentsuse indeks	Mahe- põllumajanduse tarbimine	Ükskõiksus keskkonna suhtes	Tervislikud eluviisid
kommunikatiivne	Mean	4,20	0,37	3,65	1,78	4,18
	N	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	2,20	0,92	2,38	1,59	2,81
metarefleksiivne	Mean	4,54	0,61	4,02	1,55	4,33
	N	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	2,35	1,10	2,64	1,27	2,93
killustunud	Mean	3,13	0,14	2,83	1,95	3,10
	N	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	2,12	0,55	2,22	1,76	2,78
autonoomne	Mean	4,16	0,38	3,72	1,86	3,73
	N	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	2,28	0,94	2,49	1,72	2,79
Total	Mean	4,17	0,42	3,69	1,74	4,01
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,30	0,96	2,50	1,54	2,87
sig		0,000	0,000	0,000	0,005	0,000
Crameri V		0,117	0,112	0,109	0,077	0,103

Tabel 15. Indekstunnuste keskmised, sotsiaalse sidustatuse klasteri komponendid (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klasterid		sotsiaalse elu indeks	konsumerismi indeks	kodanikuühendustes osalemise indeks	kultuuriosaluse indeks	valimistel osalemise indeks	looduspraktikate indeks
kommunikatiivne	Mean	2,64	1,54	1,13	3,53	3,76	1,92
	N	476	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	1,68	1,52	1,35	2,66	2,38	1,32
metarefleksiivne	Mean	2,96	2,51	1,48	4,66	3,53	1,92
	N	494	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	1,68	1,87	1,65	2,83	2,46	1,31
killustunud	Mean	2,30	0,96	0,65	2,56	2,63	1,94
	N	181	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	1,70	1,26	1,03	2,47	2,50	1,42
autonoomne	Mean	2,85	2,23	1,33	4,10	3,23	1,77
	N	296	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	1,66	1,86	1,48	2,66	2,56	1,31
Total	Mean	2,75	1,94	1,23	3,91	3,43	1,89
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	1,69	1,78	1,48	2,78	2,48	1,33
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,010
Crameri V		0,091	0,188	0,113	0,161	0,104	0,073

*Meediatarbimine***Tabel 16.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Kodu varustatus kommunikatsi- oonivahenditega	Ajalehtede lugemise aktiivsus ja mitmekülgsus	Võrguväljaannete ja portaalide jälginine	Televaatamise aktiivsus ja mitmekülgsus	Huvi uudiste vastu ajalehtedes, internetis	Huvi ühiskondlike arutluste vastu trükisõnas, internetis	Huvi igapäevaelu, pere, tervise vastu trükisõnas, internetis
valijana sidustunud	Mean	8,07	13,32	5,81	18,31	3,89	4,71	3,85
	N	431	431	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	3,94	6,24	5,69	6,39	2,53	3,45	2,34
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	Mean	10,89	17,75	10,89	19,02	4,51	6,15	3,84
	N	186	186	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	5,03	6,39	6,41	6,51	2,57	3,42	2,16
nõrgalt sidustunud	Mean	7,39	9,98	4,58	16,62	3,06	3,35	3,14
	N	393	393	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	4,20	6,60	5,39	6,38	2,47	3,12	2,34
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	10,31	17,49	10,36	19,89	4,55	6,18	3,53
	N	201	201	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	4,73	7,59	7,11	6,82	2,76	4,02	2,20
tarbijana sidustunud	Mean	10,37	11,97	8,44	16,67	3,50	4,07	3,05
	N	236	236	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	5,21	7,34	5,92	7,56	2,58	3,47	2,43
Total	Mean	8,94	13,34	7,19	17,90	3,77	4,63	3,48
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	4,70	7,32	6,42	6,76	2,62	3,61	2,34
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,167	0,206	0,198	0,108	0,117	0,156	0,096

Tabel 17. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Kodu varustatus kommunikatsiooni vahenditega	Ajalehtede lugemise aktiivsus ja mitmekülsus	Võrguväljaannete ja portaalide jälgimine	Televaatamise aktiivsus ja mitmekülsus	Huvi uudiste vastu ajalehtedes, internetis	Huvi ühiskondlike arutluste vastu trükisõnas, internetis	Huvi igapäevaelu, pere, tervise vastu trükisõnas, internetis
kommunikatiivne	Mean	8,43	13,56	6,25	18,17	3,77	4,67	3,82
	N	476	476	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	4,30	6,92	6,30	6,08	2,50	3,46	2,32
metarefleksiivne	Mean	9,62	14,02	8,69	17,85	4,03	5,07	3,31
	N	494	494	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	4,70	7,87	6,49	7,15	2,66	3,65	2,31
killustunud	Mean	7,43	10,65	4,39	17,61	2,97	3,25	3,37
	N	181	181	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	4,58	6,29	5,37	6,23	2,53	3,08	2,36
autonoomne	Mean	9,54	13,50	7,91	17,71	3,85	4,68	3,27
	N	296	296	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	5,08	7,26	6,32	7,45	2,68	3,86	2,34
Total	Mean	8,94	13,34	7,19	17,90	3,77	4,63	3,48
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	4,70	7,32	6,42	6,76	2,62	3,61	2,34
sig		0,000	0,000	0,000	0,050	0,005	0,000	-
Crameri V		0,129	0,096	0,147	0,072	0,081	0,110	-

Tabel 18. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Arvutikasutuse aktiivsus ja mitmekülgsus	Interneti kasutamise vahendite mitmekülgsus	Eneseväljendus- lik ja suhtlemis- keskne internetikasutus	Sõpraderingi mitmekesisus Facebookis	Sotsiaalmeedia kasutamise funktsionaalne mitmekülgsus
valijana sidustunud	Mean	5,92	2,37	5,25	7,01	3,43
	N	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	5,48	1,92	6,55	9,31	5,46
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	Mean	10,31	3,50	9,09	11,49	6,13
	N	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	5,63	1,67	7,42	10,68	7,41
nõrgalt sidustunud	Mean	5,42	2,27	5,96	6,77	3,70
	N	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	5,61	2,01	7,55	9,07	5,80
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	9,68	3,27	8,51	10,30	5,85
	N	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	5,93	1,96	7,60	10,59	7,65
tarbijana sidustunud	Mean	10,55	3,75	10,65	12,70	8,79
	N	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	5,98	1,88	8,04	10,15	7,99
Total	Mean	7,63	2,84	7,27	8,91	5,06
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	6,11	2,01	7,61	10,04	6,88
	sig	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	Crameri V	0,195	0,169	0,159	0,127	0,144

Tabel 19. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Arvutikasutuse aktiivsus ja mitmekülgsus	Interneti kasutamise vahendite mitmekülgsus	Eneseväljenduslik ja suhtlemis-keskne internetikasutus	Sõpraderingi mitmekesisus Facebookis	Sotsiaalmeedia kasutamise funktsionaalne mitmekülgsus
kommunikatiivne	Mean	6,44	2,41	5,89	7,07	3,94
	N	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	6,02	1,91	7,19	9,39	6,38
metarefleksiivne	Mean	9,54	3,37	8,84	11,22	6,25
	N	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	5,88	1,87	7,62	10,47	7,25
killustunud	Mean	4,65	1,94	4,61	5,45	3,04
	N	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	5,70	2,06	6,90	8,44	5,26
autonoomne	Mean	8,16	3,19	8,51	10,11	6,12
	N	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	5,71	2,01	7,84	10,10	7,32
Total	Mean	7,63	2,84	7,27	8,91	5,06
	N	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	6,11	2,01	7,61	10,04	6,88
sig		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,187	0,175	0,156	0,129	0,127

*Ajakasutus***Tabel 20.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Seltsielu, uus meedia, sport	Töö ja enesetäiendus	Lugemine, tubased harrastused	Kodused praktilised tegevused
valijana sidustunud	Mean	4,24	2,33	4,99	4,02
	N	431	431	431	431
	Std. Deviation	2,31	2,28	2,32	1,91
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	Mean	5,74	4,12	6,11	4,23
	N	186	186	186	186
	Std. Deviation	2,41	2,31	2,27	1,72
nõrgalt sidustunud	Mean	4,15	1,86	4,64	3,59
	N	393	393	393	393
	Std. Deviation	2,49	2,28	2,10	2,07
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	Mean	5,16	3,26	6,29	3,81
	N	201	201	201	201
	Std. Deviation	2,35	2,42	2,37	1,72
tarbijana sidustunud	Mean	6,09	3,53	5,14	3,50
	N	236	236	236	236
	Std. Deviation	2,55	2,44	2,26	1,66
Total	Mean	4,84	2,76	5,24	3,82
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,54	2,46	2,33	1,88
sig.		0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,160	0,177	0,139	0,094

Tabel 21. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Seltsielu, uus meedia, sport	Töö ja enesetäiendus	Lugemine, tubased harrastused	Kodused praktilised tegevused
kommunikatiivne	Mean	4,50	2,21	5,48	4,04
	N	476	476	476	476
	Std. Deviation	2,49	2,24	2,26	1,96
metarefleksiivne	Mean	5,40	3,60	5,11	3,77
	N	494	494	494	494
	Std. Deviation	2,44	2,51	2,36	1,84
killustunud	Mean	3,74	1,62	5,24	3,65
	N	181	181	181	181
	Std. Deviation	2,44	2,08	2,44	1,98
autonoomne	Mean	5,12	2,96	5,09	3,65
	N	296	296	296	296
	Std. Deviation	2,55	2,44	2,30	1,73
Total	Mean	4,84	2,76	5,24	3,82
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,54	2,46	2,33	1,88
sig.		0,000	0,000	-	0,050
Crameri V		0,144	0,178	-	0,076

Tabel 22. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Üldine ajapuudus	Ajapuudusest tingitud ühise tegevuse raskused perega	Tunnetatud ajapuudus („krooniline ajavaegus“)	Aja ülejääk (kui ajaga pole midagi peale hakata)
valijana sidustunud	Mean	2,88	8,45	3,62	0,90
	N	431	431	431	431
	Std. Deviation	3,49	4,22	2,82	1,09
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	Mean	3,43	9,15	4,24	0,71
	N	186	186	186	186
	Std. Deviation	3,32	3,50	2,48	0,90
nõrgalt sidustunud	Mean	2,46	7,77	3,02	1,23
	N	393	393	393	393
	Std. Deviation	3,33	4,31	2,71	1,25
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	Mean	0,91	8,07	3,20	0,92
	N	201	201	201	201
	Std. Deviation	1,72	3,57	2,36	1,10
tarbijana sidustunud	Mean	2,49	8,65	3,95	0,95
	N	236	236	236	236
	Std. Deviation	3,26	3,89	2,47	1,03
Total	Mean	2,50	8,34	3,53	0,98
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	3,27	4,04	2,66	1,12
sig.		0,000	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,129	0,097	0,111	0,086

Tabel 23. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Üldine ajapuudus	Ajapuudusest tingitud ühise tegevuse raskused	Tunnetatud ajapuudus („krooniline ajavaegus“)	Aja ülejääk (kui ajaga pole midagi peale hakata)
kommunikatiivne	Mean	2,34	8,37	3,34	1,07
	N	476	476	476	476
	Std. Deviation	3,15	4,16	2,76	1,14
metarefleksiivne	Mean	2,75	8,57	3,98	0,77
	N	494	494	494	494
	Std. Deviation	3,32	3,65	2,46	0,98
killustunud	Mean	2,05	6,82	2,54	1,21
	N	181	181	181	181
	Std. Deviation	3,08	4,54	2,68	1,32
autonoomne	Mean	2,60	8,83	3,69	1,03
	N	296	296	296	296
	Std. Deviation	3,46	3,97	2,63	1,11
Total	Mean	2,50	8,34	3,53	0,98
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	3,27	4,04	2,66	1,12
sig.		0,005	0,000	0,000	0,000
Crameri V		0,085	0,122	0,143	0,091

Tabel 24. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Ületöötamise määr („tööhooliklus“)	Rööprähklemine	Püüdlused ajakasutust ümber korraldada	Puhkamine, lõdvestumine
valijana sidustunud	Mean	1,97	2,40	3,47	3,08
	N	431	431	431	431
	Std. Deviation	2,18	1,52	3,05	1,20
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	Mean	2,55	2,98	5,01	2,95
	N	186	186	186	186
	Std. Deviation	2,21	1,40	4,11	1,10
nõrgalt sidustunud	Mean	1,90	2,26	3,32	3,29
	N	393	393	393	393
	Std. Deviation	2,40	1,76	3,18	1,41
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	Mean	1,89	2,83	3,75	3,08
	N	201	201	201	201
	Std. Deviation	2,06	1,56	4,03	1,08
tarbijana sidustunud	Mean	2,19	3,07	4,30	3,28
	N	236	236	236	236
	Std. Deviation	2,36	1,49	3,23	1,24
Total	Mean	2,05	2,61	3,80	3,15
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,27	1,61	3,45	1,24
sig.		0,000	0,000	0,000	0,005
Crameri V		0,104	0,129	0,098	0,079

Tabel 25. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Ületöötamise määr („tööhoolikus“)	Rööprähklemine	Püüdlused ajakasutust ümber korraldada	Puhkamine, lõdvestumine
kommunikatiivne	Mean	1,87	2,42	3,71	3,20
	N	476	476	476	476
	Std. Deviation	2,13	1,62	3,37	1,21
metarefleksiivne	Mean	2,42	2,87	4,19	3,09
	N	494	494	494	494
	Std. Deviation	2,38	1,55	3,69	1,13
killustunud	Mean	1,44	1,95	2,53	3,41
	N	181	181	181	181
	Std. Deviation	2,08	1,66	2,50	1,45
autonoomne	Mean	2,11	2,85	4,07	3,01
	N	296	296	296	296
	Std. Deviation	2,29	1,51	3,50	1,31
Total	Mean	2,05	2,61	3,80	3,15
	N	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	2,27	1,61	3,45	1,24
sig.		0,000	0,000	0,000	0,050
Crameri V		0,120	0,127	0,104	0,077

*Elu mõjutanud sündmused***Tabel 26.** Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Muutuste hulk pere elus viimasel 10 aastal	Väliste elustiilimõjutajate rohkus
valijana sidustunud	Mean	2,85	1,42
	N	431	431
	Std. Deviation	2,18	1,29
mitmekülgselt ja tugevalt sidustunud	Mean	3,69	1,81
	N	186	186
	Std. Deviation	2,29	1,51
nõrgalt sidustunud	Mean	2,66	1,56
	N	393	393
	Std. Deviation	2,01	1,26
mitmekülgselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	2,99	1,23
	N	201	201
	Std. Deviation	2,20	1,23
tarbijana sidustunud	Mean	2,74	1,09
	N	236	236
	Std. Deviation	1,98	1,21
Total	Mean	2,91	1,43
	N	1447	1447
	Std. Deviation	2,14	1,31
sig		0,000	0,000
Crameri V		0,088	0,107

Tabel 27. Indekstunnuste keskmised (kõrgem keskvärtus näitab kõrgemaid hinnanguid, suuremat nõustumist).

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Muutuste hulk pere elus viimasel 10 aastal	Välise elustiilimõjutajate rohkus
kommunikatiivne	Mean	2,85	1,59
	N	476	476
	Std. Deviation	2,02	1,28
metarefleksiivne	Mean	3,20	1,40
	N	494	494
	Std. Deviation	2,32	1,37
killustunud	Mean	2,20	1,29
	N	181	181
	Std. Deviation	1,86	1,18
autonoomne	Mean	2,94	1,30
	N	296	296
	Std. Deviation	2,08	1,29
Total	Mean	2,91	1,43
	N	1447	1447
	Std. Deviation	2,14	1,31
sig		0,000	0,050
Crameri V		0,103	0,075

Tabel 28. Üksikküsimus: Millised neist muutustest on teie elus aset leidnud viimase kümne aasta jooksul?

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Laste, lastelaste sünd	Enda või lähedase haigestumine, pikaajaline haigus	Lähedase inimese surm	Abiellumine, kooseluga alustamine	Lahutus, kooselu lõpetamine	Teie või pere liikme õpingute alustamine või lõpetamine (k.a. laste koolimine)	Teie või mõne pere liikme elama asumine (teise) linna, maakotta	Teie või mõne pere liikme elama, tööle, õppima asumine teise riiki	Enda või mõne pere liikme töötuks jäämine	Enda või mõne pere liikme eriala, elukutse, töökoha, ametikoha muutus	Äriprojekti alustamine, oma ettevõtte loomine või suurema projekti alustamine	Korteri, maja, suvekodu ostmise või ehitamine
valijana sidustunud	Mean	0,47	0,30	0,39	0,17	0,11	0,36	0,20	0,15	0,20	0,31	0,04	0,15
	N	431	431	431	431	431	431	431	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	0,50	0,46	0,49	0,38	0,32	0,48	0,40	0,35	0,40	0,46	0,21	0,36
mitmekülselt ja tugevalt sidustunud	Mean	0,45	0,43	0,42	0,22	0,16	0,48	0,30	0,21	0,26	0,41	0,12	0,23
	N	186	186	186	186	186	186	186	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,49	0,41	0,37	0,50	0,46	0,41	0,44	0,49	0,33	0,42
nõrgalt sidustunud	Mean	0,40	0,34	0,35	0,19	0,11	0,27	0,16	0,13	0,28	0,26	0,02	0,13
	N	393	393	393	393	393	393	393	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	0,49	0,48	0,48	0,40	0,31	0,44	0,37	0,33	0,45	0,44	0,15	0,34
mitmekülselt ja mõõdukalt sidustunud	Mean	0,34	0,26	0,36	0,23	0,10	0,51	0,26	0,15	0,17	0,32	0,10	0,20
	N	201	201	201	201	201	201	201	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	0,48	0,44	0,48	0,42	0,30	0,50	0,44	0,36	0,38	0,47	0,30	0,40
tarbijana sidustunud	Mean	0,27	0,24	0,31	0,21	0,11	0,45	0,25	0,14	0,23	0,31	0,06	0,17
	N	236	236	236	236	236	236	236	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	0,44	0,43	0,46	0,41	0,32	0,50	0,43	0,35	0,42	0,46	0,23	0,37
Total	Mean	0,40	0,31	0,37	0,20	0,12	0,39	0,22	0,15	0,23	0,31	0,06	0,16
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	0,49	0,46	0,48	0,40	0,32	0,49	0,41	0,36	0,42	0,46	0,24	0,37
sig		0,000	0,000	-	-	-	0,000	0,001	-	0,010	0,050	0,000	0,050
Crameri V		0,144	0,124	-	-	-	0,182	0,116	-	0,095	0,092	0,146	0,085

Tabel 29. Üksikküsimus: Millised neist muutustest on teie elus aset leidnud viimase kümne aasta jooksul?

Archeri refleksiivsusaadide klastrid		Laste, lastelaste sünd	Enda või lähedase haigestumine, pikaajaline haigus	Lähedase inimese surm	Abieluline, kooseluga alustamine	Lahutus, kooselu lõpetamine	Teie või pereliikme õpingute alustamine või lõpetamine (k.a. laste koollimek)	Teie või mõne pereliikme elama asumine (teise) linna, maakotta	Teie või mõne pereliikme elama, tööle, õppima asumine teise riiki	Enda või mõne pereliikme töötuks jäämine	Enda või mõne pereliikme eriala, elukutse, töökoha, ametikoha muutus	Äriprojekti alustamine, oma ettevõtte loomine vm suurema projekti alustamine	Korteri, maja, suvekodu ostmise või ehitamine
kommunikatiivne	Mean	0,45	0,34	0,37	0,15	0,11	0,36	0,20	0,18	0,23	0,30	0,04	0,13
	N	476	476	476	476	476	476	476	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	0,50	0,48	0,48	0,36	0,32	0,48	0,40	0,38	0,42	0,46	0,19	0,33
metarefleksiivne	Mean	0,40	0,30	0,38	0,27	0,11	0,45	0,26	0,13	0,22	0,36	0,09	0,23
	N	494	494	494	494	494	494	494	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	0,49	0,46	0,49	0,45	0,31	0,50	0,44	0,34	0,42	0,48	0,29	0,42
killustunud	Mean	0,31	0,32	0,37	0,09	0,10	0,20	0,15	0,09	0,23	0,20	0,03	0,12
	N	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	0,46	0,47	0,48	0,29	0,30	0,40	0,35	0,29	0,42	0,40	0,17	0,32
autonoomne	Mean	0,38	0,27	0,34	0,21	0,14	0,42	0,23	0,17	0,26	0,31	0,06	0,15
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	0,49	0,45	0,47	0,41	0,35	0,50	0,42	0,38	0,44	0,46	0,23	0,36
Total	Mean	0,40	0,31	0,37	0,20	0,12	0,39	0,22	0,15	0,23	0,31	0,06	0,16
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	0,49	0,46	0,48	0,40	0,32	0,49	0,41	0,36	0,42	0,46	0,24	0,37
sig		0,010	-	-	0,000	-	0,000	0,010	0,050	-	0,001	0,001	0,000
Crameri V		0,089	-	-	0,158	-	0,162	0,091	0,084	-	0,106	0,109	0,122

Tabel 30. Üksikküsimus: Kas midagi loetletust on teid pannud viimase paari-kolma aasta jooksul oma igapäevast elukorraldust muutma?

sotsiaalse sidustatuse klastrid		Rahalised probleemid	Asjade, teenuste hinnatõus	Ühised ettevõtmised kogukonnas (külas, seltsis)	Seadusemuudatused (k.a. maksumuudatused)	Transpordi, haridus- ja sotsiaalelu kohalik korraldus (nt tasuta transport, koolide sulgemine vms)	Informeerimine, hoiatamine ohtude eest, soovitusel (nt tervislik toitumine, tuleohutus, pensionifondid)	Ekspertide soovitusel (nt arst, treener, jurist, toitumisspetsialist)	Oma väärtuste ja töökspidamise ümberhindamine	Mitte miski, ma ei ole oma elustiili ja elukorraldust viimase paari-kolme aasta jooksul üldse muutnud
valijana sidustunud	Mean	0,47	0,50	0,04	0,09	0,12	0,07	0,13	0,15	0,27
	N	431	431	431	431	431	431	431	431	431
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,19	0,28	0,32	0,25	0,34	0,36	0,44
mitmekülgsest ja tugevalt sidustunud	Mean	0,45	0,49	0,08	0,12	0,19	0,21	0,27	0,28	0,20
	N	186	186	186	186	186	186	186	186	186
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,27	0,33	0,39	0,41	0,44	0,45	0,40
nõrgalt sidustunud	Mean	0,59	0,60	0,03	0,09	0,11	0,06	0,08	0,17	0,23
	N	393	393	393	393	393	393	393	393	393
	Std. Deviation	0,49	0,49	0,16	0,29	0,31	0,24	0,27	0,38	0,42
mitmekülgsest ja mõõdukalt sidustunud	Mean	0,38	0,42	0,03	0,09	0,12	0,07	0,13	0,18	0,28
	N	201	201	201	201	201	201	201	201	201
	Std. Deviation	0,49	0,49	0,16	0,28	0,32	0,26	0,34	0,38	0,45
tarbijana sidustunud	Mean	0,33	0,36	0,03	0,11	0,12	0,05	0,09	0,27	0,34
	N	236	236	236	236	236	236	236	236	236
	Std. Deviation	0,47	0,48	0,17	0,31	0,33	0,23	0,28	0,44	0,47
Total	Mean	0,47	0,49	0,04	0,10	0,13	0,08	0,13	0,20	0,26
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,19	0,29	0,33	0,28	0,33	0,40	0,44
sig		0,000	0,000	0,050	-	-	0,000	0,000	0,000	0,010
Crameri V		0,185	0,166	0,093	-	-	0,184	0,172	0,130	0,100

Tabel 31. Üksikküsimus: Kas midagi loetletust on teid pannud viimase paari-kolme aasta jooksul oma igapäevast elukorraldust muutma?

Archeri refleksiivsuslaadide klastrid		Rahalised probleemid	Asjade, teenuste hinnatõus	Ühised ettevõtmised kogukonnas (külas, seltis)	Seadusemuudatused (k.a. maksumuudatused)	Transpordi, haridus- ja sotsiaalelu kohalik korraldus (nt tasuta transport, koolide sulgemine vms)	Informeerimine, hoiatamine ohtude eest, soovitusel (nt tervislik toitumine, tuleohutus, pensionifondid)	Ekspertide soovitusel (nt arst, treener, jurist, toitumisspetsialist)	Oma väärtuste ja tõekspidamiste ümberhindamine	Mitte miski, ma ei ole oma elustiili ja elukorraldust viimase paari-kolme aasta jooksul üldse muutnud
kommunikatiivne	Mean	0,53	0,56	0,04	0,09	0,13	0,10	0,15	0,18	0,20
	N	476	476	476	476	476	476	476	476	476
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,20	0,28	0,33	0,30	0,35	0,39	0,40
metarefleksiivne	Mean	0,40	0,46	0,04	0,14	0,14	0,09	0,13	0,23	0,30
	N	494	494	494	494	494	494	494	494	494
	Std. Deviation	0,49	0,50	0,21	0,34	0,35	0,28	0,34	0,42	0,46
killustunud	Mean	0,54	0,51	0,01	0,07	0,09	0,03	0,05	0,11	0,27
	N	181	181	181	181	181	181	181	181	181
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,12	0,25	0,28	0,17	0,21	0,32	0,45
autonoomne	Mean	0,44	0,43	0,04	0,06	0,12	0,08	0,14	0,22	0,28
	N	296	296	296	296	296	296	296	296	296
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,19	0,24	0,32	0,28	0,34	0,41	0,45
Total	Mean	0,47	0,49	0,04	0,10	0,13	0,08	0,13	0,20	0,26
	N	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447	1447
	Std. Deviation	0,50	0,50	0,19	0,29	0,33	0,28	0,33	0,40	0,44
sig		0,000	0,001	-	0,005	-	0,050	0,010	0,010	0,005
Crameri V		0,125	0,105	-	0,103	-	0,080	0,090	0,088	0,100